

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

KANRAN ƏLİYEV

EPOSUN POETİKASI:

“DƏDƏ QORQUD”
VƏ “KOROĞLU”

BAKI– 2011

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr olunur**

ELMİ REDAKTORU: İsrail ABBASLI
filologiya elmləri doktoru,
professor

**Kamran Əliyev. Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və
“Koroğlu”, Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, - 164 səh.**

Kitabda “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” eposlarının poeti-
kasından bəhs olunur.

Ə 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2011

© K.Əliyev, 2011

«DƏDƏ QORQUD»

ETNOPOETİKA MƏSƏLƏLƏRİ

“Etnopoetika” anlayışı dünya elmi fikrində son dərəcə yenidir və bir elm kimi onun açdığı imkanlar hələlik kifayət qədər öyrənilməmişdir. Eyni zamanda, həmin anlayışın ehtiva etdiyi məna və məzmun hələ bu termin ortaya çıxmamışdan çox-çox əvvəl bir çox tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamışdır. Təəssüf ki, bu diqqət bəzən ötəri, bəzən dolayı, bəzən də hiss edilməz dərəcədə olub, gizli formada özünü göstərmişdir.

Aydın məsələdir ki, bədii düşüncə birdən-birə doğulmur və reallığa çevrilən bədii fakt və nümunələr də birdən-birə yaranmır. Onun təkamülü və formalaşması xeyli vaxt və zaman tələb edir. Bununla bərabər, bədii düşüncənin məzmun və ifadə planı aid olduğu etnosun təbiətindən kənarında deyil. Əslində, etnopoetika bədii düşüncə ilə etnosun təbiəti arasındakı əlaqə və təması öyrənən, bu əlaqə və təmanın xüsusiyyət və əlamətlərini meydana çıxaran bir elm sahəsi kimi qavranılır.

Onu da xatırlayaq ki, yazılı ədəbiyyat nümunələri ilə müqayisədə folklor örnəkləri etnopoetika müstəvisini tam aşkarlamaq üçün daha çox xammal ehtiyatlarına malikdir. Başqa sözlə, folklor irsi ilə etnopoetika arasındakı məsafə yazılı ədəbiyyatla etnopoetika arasındakı məsafədən çox-çox qısadır və xalq yaradıcılığı nümunələri bədii düşüncə ilə etnopoetika arasında ən qısa körpüdür.

Türk etnosunun yaratdığı bədii irsin, o cümlədən şeir

sənətinin etnik mahiyyətini izləmək bu sənətin necə təsnif olunmasından çox asılıdır. Məsələn, şeirin janr zənginliyi etnopoetika məsələlərini tədqiq etmək üçün o qədər də optimal deyil. Çünki janr sonradan doğulandır və etnik keyfiyyətləri ifadə etmək baxımından xeyli gecikmişdir.

Eyni zamanda, janrlar bir-birindən törəmədir. Necə ki, bayatı, tuyuq, oxşama, sayaçı sözləri, holavar kimi janrlar struktur baxımdan bir-birinin davamı və ekvivalentidir. Yaxud heç bir şübhə yoxdur ki, cığalı təcnis ayrıca götürülmüş təcnis janrının əlavəsidir. Və yaxud janr qardaşlığına mənsub qoşma və gəraylı (böyük və kiçik qardaşı!) bir-birindən ayıran başlıca cəhət yalnız və yalnız onların misralarındakı hecaların sayıdır. Hətta bir çox milli şeir janrları – bayatı, mani, gəraylı, türkü, varsağı... ayrı-ayrı türk tayfalarının adlarından qaynaqlanıb “etnik mənşəyi göstərən şəkillər” (15, s.33.) olsalar belə, janrla etnopoetika arasındakı ünsiyyətin bütün genişliyi ilə dərki yolunda o qədər də asan hədəf deyildir.

Etnopoetik düşüncənin öyrənilməsi üçün şeir sənətinin mahiyyətini təmin edən obrazın və obrazlılığın önə keçirilməsi isə tarixi ilkinlik baxımından kompleks yanaşmanı yaxına buraxmır. Çünki obraz və obrazlılıq birbaşa etnopoetikanın aparıcı sütunu olsa da, onun inkişaf meyilləri şeirin kifayət qədər formalaşmasından sonrakı mərhələni ehtiva edir. Əslində bədiilik ölçülərinin özünün də doğurduğu sualların aydın və dürüst cavablanması etnosla poetik düşüncə arasındakı ilkin əlaqələrin tapılmasından asılıdır.

Beləliklə, etnopoetik düşüncə ilkin olaraq şeirin quruluşunu – strukturunu və deməli, misranı axtarır. Axtarılan misranın isə birinci növbədə digər bir misraya ehtiyacı vardır, çünki o, qətiyyənlə tək yaşaya bilməz. Bədii düşüncə

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

harmoniyadır və təklikdə harmoniya yoxdur. Misra tənhalığının əzabından qurtaran şeir qoşa misranın ölçü bərabərliyi və ritm uyarlığı ehtiyacı hiss edəndə isə fəvqəladə bir kəşf edilir: Etnosun doğma dilinin qrammatik quruluşu üçün son dərəcə səciyyəvi olan heca həm ədəbi ölçü vahidi, həm də ritm əsası kimi seçilir! Başqa sözlə, qoşa misranın boy – ölçü bərabərliyini ortaya qoymaq zərurəti meydana çıxanda heca say məxrəcinə gətirilərək ölçü vahidi rolunda çıxış edir. Qoşa misranın ritm, ahəng istəyini təmin edən bölgü və qafiyəni də məhz sədaqətli heca müəyyənləşdirir.

İndi belə bir nəticə çıxarmaq olar: Ən qədim və ilk türk şeiri qoşa misralı şeirdir. Hətta vəzn baxımından da ilk şeirin qısa şeirlər olduğu fikri tamamilə doğrudur: “Heca vəzni meydana çıxarkən əvvəlcə onun qısa ahənglər doğuran vəznləri vücuda gəlmişdir. Bu vəznlər üç ilə yeddi arasındadır. İlk dəfə qısa vəznlərin vücuda gəlməsi pək təbii idi. Çünki çox bəsit bir dərəcədə olan dil birdən-birə güc və mürəkkəb parçalı (duraqlı) vəznləri yaratmazdı” (2, s.121).

İki misralı şeir nümunələri indi belə öz varlığını qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn: “El gücü, Sel gücü”, “Bir tabaq alma, Sabaha qalmaz”, “Bir balaca boyu var, Dam dolusu toyu var”.

Belə faktları “Oğuznamə”dən də gətirmək olar:

Oq atmaq, yazu yazmaq, suda üzmək
Gərəkdir bu üçi hər şəxsə dözmək. (16, s.31)

Bəs “Dədə Qorqud” eposunda necədir?

Elə buradaca bir məsələyə aydınlıq gətirək ki, “Kitabi-

Dədə Qorqud”un Vatikan və Drezden nüsxələrində mətn ardıcıl formadadır, yəni həmin mətnlərdə nəsr və şeir birbirindən ayrılmamışdır (13, s.312-216., 623-313). Sonralar isə eposu nəşr və tədqiq edən O.Ş.Gökyay (5), M.Ergin (4), H.Araslı (11), F.Zeynalov və S.Əlizadə (12)... mətndəki şeir və nəsr ayrımışlar.

“Dədə Qorqud” eposundakı şeirdən bəhs edən tədqiqatçılar isə məhz mətndən şeir kimi seçilib ayrılmış, açıqca fərqləndirilmiş nümunələrə istinad etmişlər. Həmin alimlərdən İ.V.Stebleva (17), X.Koroğlu (14), T.Hacıyev (8), K.Vəliyev (18), K.Abdullayev (1), P.Xəlilov (10) və başqaları eposdakı şeirin məzmun və mahiyyətinə, poetik xüsusiyyətlərinə xeyli aydınlıq gətirmişlər.

Şübhəsiz, eposda da qoşa misralı şeir kifayət qədərdir. Lakin məsələ burasındadır ki, həmin nümunələr bizim indiyə qədər vərdişlə qəbul etdiyimiz nəsr mətninin içində gizlənmişdir. Bu mənada, professor Tofiq Hacıyevin fikri tamamilə doğrudur ki, “dastanın nəsr kimi verilən hissələri də şeirlə və ya şeir tələblərini ödəyən qismlərlə doludur” (8, s.167).

Belə ki, “Buğac” boyunda Dirsə xanın və oğlunun üzünə ağ olanların – onlara düşmən kəsilənlərin dediklərinə diqqət edək:

Gəlün varalım, şol yigidi tutub gətürəlim.
İkisini bir yerdə kafərə yetürəlim (12, s.40).

“Qazan xanın evinin yağmalanması” boyunda isə kafərlər haqqında belə söylənir:

...at dəpdilər,

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*
ox səpdilər (12, s.43).

Burla xatun da oğlu Uruza deyir:

Toquz ay tar qarnımda götürdığım oğul!
On ay deyəndə dünyaya gətürdüyüm oğul! (12, s.47)

Yaxud yenə həmin boydan başqa bir qoşa misra:

At ayağı külük,
Ozan dili çevik... (12, s.48, s.86, s.119).

Hətta Uruz da anasıyla şeirlə danışır:

Ağzın qurısın, ana!
Dilün çürisin, ana! (12, s.47)

“Səgrək” boyunda da Səgrək anasına, təxminən, o cür müraciət edir:

Ana, ağzın qurısın!
Ana, dilin çürüsün!” (12, s.111)

“Beyrək” boyunda Beyrək Banıçiçək haqqında belə deyir:

“Göz açuban gördüğüm,
Könül verüb sevdüğüm

Banıçiçək Yalançı oğlu Yaluncuğa varar olmuş”
(12, s.59).

Buradakı qoşa misralı şeir Banıçiçəyin vəsfidir və yal-

nız vəsf-təyin olduğuna görə deyil, həmçinin şeir nümunəsi kimi də nəsr hissədən ciddi şəkildə ayrılır. Görünür, bədii düşüncədə ayırma - seçmə məqamı gələndə köməyə çatan ilk yardımçı qüvvə məhz poetik düzüm olub.

“Uruzun dustaq olduğu” boyda döyüş səhnəsi belə təsvir edilir:

Bir qiyamət savaşı oldu,
Meydan tolu baş oldu (12, s.77).

Yeri gəlmişkən, bu şeiri “Koroğlu” eposundakı bitkin poetik nümunələrlə də müqayisə etmək olar.

“Qanturalı” boyunda təkurun adamları haqqında isə deyilir:

Gecə-gündüz yortdılar,
Nagahandan yetdilər (12, s.90).

Elə bu misralarla nağıllarımızdakı “Az getdilər, üz getdilər, dərə, təpə düz getdilər” misraları arasında oxşarlıq tapmaq mümkündür.

Bütün bunlarla bərabər, ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, “Dədə Qorqud” eposunda qoşa misralı şeir nümunələri ilə müqayisədə qoşa misraya olan meylik potensialı daha güclüdür. Bu potensialın mənzərəsini aydın dərk etmək üçün eposda adları bəlli olan üç qadın obrazını xatırlayaq: Boyu uzun Burla xatun, Sarı tonlu Selcan xatun və Banıçiçək. İki əvvəlki adı alliterasiya nöqtələrindən yarıyı bölək:

Boyu uzun

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Burla xatun.

İkincisi:

Sarı tonlu
Selcan xatun.

Hər iki bölgüdən qoşa misra yaranır. Bu misraları öndən alliterasiya müşayiət edir, hər bir misra 4 hecadan ibarətdir və hər birində 2+2 bölgüsü vardır, misralar sonda qafiyə ilə tamamlanır: uzun // xatun, tonlu // xatun.

İndi təsəvvür etmək çətin deyil ki, bu xatunların sırasında Banıçiçək son dərəcə qərib və kimsəsiz görünür! Hətta acınacaqlıdır ki, epos mətninin heç bir yerində Banıçiçəyin adı ilə birgə “xanım” və “xatun” sözləri də işlənmişdir. Lakin Yazıçı Ozan bizim təsəvvür etdiyimiz qədər də insafsız deyil. O, Banıçiçəyə Burla xatuna və Selcan xatuna verilməyən status qazandırır və eposun heç bir nöqtəsində rast gəlinməyən möcüzə baş verir. Banıçiçəyin adı qarşısında atasının adı yazılır: Baybican qızı Banıçiçək! Bununla da qoşalıq meydana çıxır və bu qoşalıq, ən aşağısı, alliterasiya müşayiət edir:

Baybican qızı

Banıçiçək.

İndi məsələyə müəyyən aydınlıq gəlir və belə bir qənaət hasil olur ki, türk poetik fikrinin inkişaf tarixində bir misra digər bir misranı axtarıb tapmaqla qoşa misralı ilkin şeiri yaradırsa, qoşa misra da öz tayını tapıb dördlük formasını meydana çıxarır. Amma bu dördlük forması heca, bölgü və misra baxımından olmasa da, qafiyə baxımından müəyyən mürəkkəbliyə yaradır. Həmin qafiyə sisteminin mənzərəsini belə təsəvvür etmək olar:

1. Dörd misra həm qafiyə ola bilər (a, a, a, a).

2. Hər qoşa misra həmqafiyə ola bilər (a, a; b,b).

3. Birinci və üçüncü, ikinci və dördüncü misralar həmqafiyə ola bilər (a,b,a,b).

4. Üç misra həmqafiyə olub dördüncü misra sərbəst buraxıla bilər (a,a,a,b).

5. Bir, iki və dördüncü misralar həmqafiyə olub üçüncü misra sərbəst buraxıla bilər (a, a, b, a).

Bu qafiyələnmə sistemi türk şeirinin son əsrləri üçün o qədər də mürəkkəb deyil. Amma həmin sistemin Dədə Qorqud dövrü üçün çətinliyi və mürəkkəbliyi şübhə doğurmur, çünki Dədə Qorqud şeirindən danışmaq şeirin təşəkkül və ilkin inkişaf dövründən söhbət açmaq deməkdir. Professor Fuad Köprülü doğru olaraq yazır: “XVI əsr saz şairlərinin əsərlərini ümumi və müqayisəli bir surətdə tədqiq edincə, bu şeir tərzinin bu əsr əsnasındakı təkamülü haqqında şu nəticələrə varıyoruz: ilk zamanlarda əsl xalq ədəbiyyatı ünsürləri, gərək əsasda, gərək şəkildə çox qüvvətlidir; dil, tamamilə xalq dilidir; ifadə şəkli, təbirlər, məcazlar, xalq türkülərində və hətta Dədə Qorqud hekayələrində gördüyümüz bir taqım xüsusiyyətləri ehtiva edir” (15, s.58.). Bu mənada, eposun müqəddiməsində gizlənən və çoxlarına bədii nəsr faktı kimi aydın olan və xalq ədəbiyyatı ünsürləri kimi qavranılan aşağıdakı nümunəni şeir misrası kimi düzək:

Birisi soldıran soydur,
Birisi toldıran toydur.
Birisi evin tayağıdır,
Birisi necə söylərsən, bayağıdır (12, s.33).

İndi təsəvvür etmək çətin deyildir ki, bu poetik nümu-

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

nə, sadəcə olaraq, dörd misralı şeirdir. Həmin şeirin ilk və son qoşa misraları həmqafiyədir: soydır və toydır, tayağıdır və bayağıdır.

Yaxud “Səgrək” boyunun nəsr mətni içərisində gizlənmiş aşağıdakı dördlüyə diqqət yetirək:

Ağam tutulan qələyə varmayınca,
Ağamın ölüsin - dirisin bilməyincə,
Öldisə, qanın almayınca,
Qalın Oğuz elinə gəlməgim yox (12, s.112).

Buradan da aydın görünür ki, poetik nümunədə ilk üç misra həmqafiyə, dördüncü misra isə sərbəstdir.

“Dədə Qorqud” eposunda qoşa misranın sonradan dördlüyə çevrilməsi prosesi də müşahidə olunur. Məsələn:

Ağzın qurısun, çoban!
Dilin çürisün, çoban!
Qadir sənün alnuna
Qada yazsun, çoban! (12, s.45)

Bu dördlüyün ilk iki misrası forma və məzmununa görə eposun mətnində ayrıca işlənmişdir. Yəni həmin misraları Uruz və Səgrək öz anasına söyləmişdir. Digər maraqlı cəhət budur ki, son iki misraya da ayrıca götürülmüş formada “Beyrək” boyunun nəsr hissəsində təsadüf edilir. Belə ki, orada Dəli Qarcar Dədə Qorquda belə deyir: “Ay əməli azmış, feli dönmüş, qadir allah ağ alnına qada yazmış!” (12, s.56)

“Qazan xanını evinini yağmalanması” boyunda başqa bir bayatı formasına da rast gəlirik:

Qo ətimdən çəksünlər,
Qara qaurma etsünlər,
Qırq bəg qızının
Öginə ilətsünlər (12, s.47).

Yaxud “Beyrək” boyunda Beyrəyin andına diqqət yetirək:

Qılıcıma toğranayın!
Oxıma sancılayın!
Yer kibi kərtləyin,
Torpaq kibi savrılayın! (12, s.59)

Elə buradaca qorqudşünaslıqda xeyli vaxtdır mübahisə obyektini olan Beyrəyin ölüm səbəbinə də aydınlıq gətirmək olar. Belə ki, eposda tez-tez təkrar edilən belə bir aforizm vardır: “Bəylərin alqışı alqış, qarğıışı qarğışdır”. Beyrək isə kafər qızı qarşısında and içir ki, yurduma qovuşduqdan sonra gəlib səni aparacağam və hərgah gəlməsəm, qılıncıma doğranayım, yəni ölüm mənə halaldır! Beyrək sözünə əməl edə bilmir və bəyin qarğıışı qarğış olur: qılıncıyla doğranır. (Özünün və yaxud doğmalarının qılıncı olmasının burada məsələyə heç bir dəxli yoxdur, çünki doğmaları elə onun özüdür!)

“Dədə Qorqud” eposunda bayatı düşüncəsinin mövcudluğunu başqa bir nümunə daha bariz şəkildə sübut edir:

Sağda oturan sağ bəglər!
Solda oturan sol bəglər!
Eşikdəki inaqqlar!
Dibdə oturan xas bəglər! (12, s.63)

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Məlumdur ki, bu nümunə Divandakı nizamı ifadə edir və canlanan mənzərədə Oğuz dövlətinin və dövlətçiliyinin mikromodelini görmək o qədər də çətin deyildir. Lakin burada bir başqa məsələ vardır: Necə olur ki, Yazıçı Ozan sağdakı və soldakı bəylərdən sonra, dibdəki xas bəyləri xatırlamadan eşikdəki inaqaları nəzərə çarpdırır və sonra yenə içəri qayıdır?

Əslində müqəddimədən gətirdiyimiz nümunədə də belə bir ardıcılığın şahidi oluruq. Belə ki, Dədə Qorqud qadınların keyfiyyətini səciyyələndirərkən məhz üçüncü-dən – “Birisi evin tayağıdır” misrasından başlayır.

Gəlin mübahisə etməyə: bunlar bayatı düşüncəsidir!

Maraqlıdır və bir az təəccüblüdür ki, “Dədə Qorqud” eposunda dördlüklərdən ibarət şeir nümunəsi də vardır. Ancaq məsələ burasındadır ki, məhz o nümunə nəsr kimi qəbul etdiyimiz mətnin içərisində gizlənmişdir. Belə ki, “Bəkil oğlu Əmran” boyunda oxuyuruq:

Qalqanını ovatdı,
Tuğulqasını yoğurdu,
Qapaqların sayırdı,
Oğlanı alımadı.

Gürzlə dögişdilər,
Qara polad uz qılıc ilə tartışdılar,
Sərpə-sərpə meydanda qılıclaşdılar,
Çiginləri toğrandı,
Qılıcları ovandı,
Bir-birin alımadı.
Qarğu talı sügülər ilə qırışdılar,
Meydanda buğa kibi süsişdilər,
Köksləri dəlindi,

Süküləri sındı,
Bir-birin alımadılar (12, s.108-109).

Heç şübhə yoxdur ki, nümunədəki hər bəndin sonunda işlənən “Oğlanı alımadı”, “Bir-birini alımadı” və yenə “Bir-birini alımadılar” misraları şeirin struktur bütövlüyünü təmin edən və ayrı-ayrı bəndlər arasında sıx əlaqə yaradan poetik vahidlərdir.

Bunlar nə qədər doğru olsa da, amma yenə bir mühüm sual açıq qalır: Bütün bu şeir strukturlarının etnosun təbiəti ilə nə əlaqəsi vardır?

İndi həmin suala birbaşa cavab vermək olar: qədim türk şeirinin poetika qaynağı və bu mənada şərti olaraq, onun totemi Atdır! Türk təfəkkürünün və dünyagörüşünün, türk məişətinin və həyat tərzinin yeniləşməsində, türk qəhrəmanlığının təşəkkül tapması və formalaşmasında atın rolu əvəzsizdir. Qədim türkün atı çöllərdən yığıdırıb mədəniləşdirilməsinə cavab olaraq at da bunun əvəzində türkə, sözün həqiqi mənasında, dünyanı bəxş etmişdir. Atın türk həyat təzi ilə əlaqəsi barədə kifayət qədər faktlar, dəlillər və tədqiqatlar vardır.

Görkəmli qorqudşünas Orxan Şaiq Gokıyay türk həyatının atla əlaqəsini belə dəyərləndirir: “Türklərin həyatında atın yeri başqa heç bir varlıqla ölçüyə gəlməyəcək dənli (dərəcədə) böyük və önəmli olmuşdur. At, bu dünyada yalnız onun silah arkadaşı olduğu üçün degil, öldükdən sonra da öteki dünyada hər baxımdan kəndisindən yararlanacağına inandığı üçün ayrı və eşsiz bir dəgər daşımaqdadır” (6).

Prof. Tofiq Hacıyevin də bir mülahizəsinin xatırlamaq yerinə düşər: “Oğuz cəmiyyətində at bütün dinamikanın mənbəyidir: minik üçün yararır, döyüşdə çox həlledici

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

qüvvədir, hətta qida mənbəyidir - əti yeyilir, südü içilir, tükündən yay üçün istifadə olunur, örkən və s. şeylər toxunur. Bir sözlə, Oğuz cəmiyyəti üçün atdan qiymətli ikinci varlıq, ikinci təbiət qüvvəsi yoxdur” (9, s.29).

Onda yenə belə bir sual meydana çıxır: şərti olaraq atın hansı cəhəti türk şeiri üçün əsas olmuşdur?

Xatırlayaq ki, atın qulaqları düşməni sezmək üçündür, atın yalı-boynu qəhrəminin sarılması üçündür, atın beli qəhrəminin minməsi üçündür, atın quyruğunun tükü yay hazırlamaq üçündür, atın südü içilmək, əti isə yeyilmək üçündür və sair. Yəni bir az çılpaq desək, atın bütün əzalarının türk cəmiyyətindəki funksiyası aydın və bəllidir. Bu halda türk şeiri üçün atda olan ehtiyatlardan yalnız ayaqlar və atın yerişi qalır. Bizcə, elə məhz türk şeirinin formalaşması atın ayaqlarına və yerisinə borcludur.

Orxan Şaiq Gokyay atın bir neçə yerisini sadalayır: “büdrəmək, çapmaq, denmək, eşmək, ilqamak, koşmaq, səgirtmək, sürmək, tayınmaq, yortmaq, yügürmək” (7).

Bəs atların yerisindəki fərqlilik nədədir?

At yerişi üçün ən əhəmiyyətli məqamlardan biri onun yorğa yerişidir. “Bu yerisdə at növbə ilə gah bir tərəfdəki – sağ ayaqlarını, gah o biri tərəfdəki – sol ayaqlarını eyni zamanda irəli atır” (3, s.557). Təsəvvür etmək çətin deyil ki, bu, şeirdə qoşa misradır.

Atın başqa bir yerişi çapmaqdır, yəni dörd nalla çapmaq. Bu vaxt atın dörd ayağının dördü də yerdən eyni vaxtda üzülür. Türk şeirindəki dördlük bununla bağlıdır.

Atın başqa bir yerişi yortmaqdır. Maraqlıdır ki, bu sözün özü də “Dədə Qorqud” eposunun mətnində işlənmişdir. Həmin yerisdə qabaq sol ayaqla arxa sağ ayaq və qabaq sağ ayaqla arxa sol ayaq birgə atılır. Türk şeirindəki çarpaz qafiyə sistemi bu ahənglə tam üst-üstə düşür.

Atın sağ ayağından hörüklənməsi və yaxud atı (əslində digər heyvanları da!) kəsərkən üç ayağının bağlanması və qabaq sağ ayağının açıq buraxılması tam şəkildə bayatı təsəvvürünü yaradır. (Hətta burada “bayat” sözünün tərkibində olan “at” hissəciyinə də diqqət yetirmək olar).

Bəs elə isə dördlülərdən ibarət və həcmcə nisbətən böyük şeir necə yarana bilər? Bu halda məsələyə aydınlıq gətirmək üçün atların təsnifatına bir nəzər yetirmək vacibdir.

Elə at vardır ki, onu qoşqu at hesab edirlər. Bu at yalnız arabaya qoşulmaqdan ötrüdür.

Minik atı yalnız minmək üçündür. “Dədə Qorqud” eposundan hər igidin minmək üçün bir atı olduğu yaxşı məlumdur. Hətta onlara ayrıca ad da verilir:

Qonur at, Boz at, Ağ boz at və sair.

Arabada yana qoşulan ata yan at deyilir. Hətta orta atı, cıdır atı da vardır. Lakin bunların heç biri qoşa misra təsəvvürü yaratmır.

Qoşa misra təsəvvürünü yedək atı – ehtiyat üçün yanda aparılan at yaradır. Yedək atına isə “Dədə Qorqud” eposunda yalnız Dədə Qorqudun şəxsində rast gəlirik. “Beyrək” boyunda Banıçiqəyi Dəli Qarçardan istəmək üçün yollanan Dədə Qorqud iki at istəyir. O deyir: “Yaranlar, çünki məni göndərsiz, bilərsiz kim, dəli Qarçar qız qardaşını diləyəni öldürər. Bari Bayındır xanın tövləsindən eki şahbaz yügrək at gətürün. Bir Keçi başlu Keçər aygırı, bir Toğlu başlu Turı aygırı. Nagah qaçma-qoma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm...” (12, s.55)

Yaxud “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Basat Təpəgözə qalib gəldikdən sonra iki qocanın atlanıb xəbər aparması faktından da belə bir təsəvvür əldə etmək olar: “Bunlu qoca ilə Yapağlı qocayı Oğuzla muştçı göndərdi. Ağ

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

boz atlar binübən yortışdılar. Qalın Oğuz ellərinə xəbər gəldi” (12, s.103).

Məhz qoşa atın yanaşı getməsi təsəvvüründən qoşa bənd - iki dördlük doğula bilərdi.

Beləliklə, tam qətiyyətlə bildirmək olar ki, türk etnosu öz həyat tərzini, qəhrəmanlığı, fəaliyyət dairəsi və hətta o dünyası üçün ata borclu olduğu kimi, poetik təfəkkürünün formalaşması üçün də məhz ata borcludur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, “Yazıçı”, 1991
2. Abid Əmin. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Azərbaycan Milli Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi, fond 120
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, “Elm”, 1980
4. Ergin M. Dədə Qorqud kitabı. Ankara, 1958; 1963
5. Gökyay Orhan Şaiq. Dədəm Qorqud kitabı. İstanbul, 2000
6. Gökyay Orhan Şaiq. Dədəm Qorqud kitabı . İstanbul, 2000, s. SDXXVI
7. Gökyay Orhan Şaiq. Dədəm Qorqud kitabı. İstanbul, 2000, s.SDXXXIX-SDIL
8. Hacıyev Tofiq. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, “Elm”, 1999
9. Hacıyev Tofiq. “Dədə Qorqud kitabı”nda qədim türk demokratiyası. – Dədə Qorqud. BDU, 1999
10. Xəlilov P. “Kitabi-Dədə Qorqud” – intibah abidəsi. Bakı, “Gənclik”, 1993
11. Kitabi-Dədə Qorqud. (Tərtib edən H.Araslı). Bakı, Azər-nəşr, 1962
12. Kitabi-Dədə Qorqud. (Tərtib edənlər F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı, “Yazıçı”, 1988
13. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası. I c., Bakı, “Yeni Nəşrlər Evi”, 2000
14. Koroğlu Xəliq. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, “Yurd”, 1999

15. Köprülü Fuad. Türk saz şairləri. 1 c., Milli kultur yayınları, Ankara, 1962
16. Oğuznamə (Çapa hazırlayanı S.Əlizadə). Bakı, “Yazıçı”, 1987
17. Stebleva İ.V. Razvitie törskix pogtiçeskix form v XI v., M., 1971
18. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı, “Yazıçı”, 1984

**“DƏLİ DOMRUL” BOYU:
TƏSADÜF, YOXSAX ZƏRURƏT?**

“Dədə Qorqud kitabı” süjet və kompozisiyası, struktur əlamətləri, bədii dil xüsusiyyətləri və nəhayət, ideya sıqləti ilə bitkin bir mədəniyyət abidəsidir. Eposdakı boyların düzülüş ardıcılığı, bir-biri ilə əlaqə imkanları, eposun tamlığını və bütövlüyünü sübut edən ehtiyatları, eyni zamanda, şübhə doğuran məqamları xeyli mülahizə və fərziyyələr yaratmışdır. Abidədəki boyların içdən və məzmunundan gələn daxili səsleşməsi, surətlərin və poetik vahidlərin qeyri-adi simmetriyası bəzi tədqiqatçıların uyğunsuzluqlarla bağlı müşahidələri ilə müqayisədə ölçüyə gəlməz dərəcədə yüksək və pozulmazdır. Uyğunsuzluqların nisbi olduğunu, tam sübut edilmədiyini və nə vaxtsa həmin mülahizə müəlliflərinin öz fikirlərindən geri çəkilib-çəkilməyəcəklərini baxmayaraq abidənin yüz dəfə ölçülüb bir dəfə biçilməsinə şübhə yeri qalmaz.

Boyları bir-birinə yaxınlaşdıran, bu yaxınlıqları zərgər ustalığı ilə tənzimləyən əlamətlər eposda kifayət qədərdir. Dədə Qorqudun boylarda ardıcıl və sistemli şəkildə iştirakı, Oğuz dövlətçilik ənənələrinin nümayişi, xalq qayda-qanunlarının nişanələri, epik təsvirlə poetik düşüncənin növbələşməsi, Oğuz cəmiyyətinin gələcək taleyinin bir an belə unudulmaması, qəhrəmanların igidlik və şücaətinin kompleks formada və bütün davranış normaları ilə ehtiva olunması həmin fikri təsdiq edən keyfiyyətlərdəndir. Amma bu kontekstdə “Dəli Domrul” boyunun digər boylarla və bütövlükdə eposun özü ilə əlaqə və temasının zahirən zəif görünməsi təbii olaraq bir çox mübahisə və ehtimalların da əsasına çevrilmişdir.

“Dəli Domrul” boyunun eposun strukturundakı möv-

qeyinin zahirən dayanıqlı görünməməsi boya bir növ qəribəlik gətirir. Başqa sözlə, “Dəli Domrul” boyu digər boyların sırasında son dərəcə tək-tənhadır. Onda belə bir sual meydana çıxır: “Dəli Domrul” boyunun tənhalığı nədən törəyir?

Ümumiyyətlə, “Dəli Domrul” boyu “Dədə Qorqud” eposunun boyları içərisində ən çox mübahisə törədən boylardan biri, bəlkə də, birincisidir. Ola bilsin, bu mübahisənin nəticəsidir ki, qorqudşünaslıq tarixində eposun başqa qəhrəmanları ilə müqayisədə Dəli Domrulun aparıcı bir qəhrəman kimi öyrənilməsinə az diqqət yetirilmişdir. Hətta qəribə də olsa, bu boyu eposun strukturuna yad bir boy elan etmişlər. Məsələn, qorqudşünaslığın inkişafında böyük xidməti olan Xalq Koroğlu “Dəli Domrul” boyunu nəzərdə tutaraq açıqca yazır: “Boyun bir çox motivinin Oğuz eposu üçün səciyyəvi olmasına baxmayaraq, hər halda beşinci oğuznamə nə tipi, nə də mövzusunə görə “Dədə Qorqud kitabı”nın ümumi kompozisiyasına uyuşmur və başqa oğuznamələr arasında da yad görünür. Boyu oğuzlarla nə etnik, nə tarixi elementlər, nə də qəhrəmanların tərkibi (burada “Qorqud Kitabı”ndakı çoxsaylı oğuz bəylərindən heç biri yoxdur) bağlayır” (2, s.126).

Orxan Şaiq Gökyay da Jirmunskinin “Dəli Domrul” boyunun “kitabın içində təcrid edilmiş bir halda qalması” fikrini deməklə (4, s.358) əslində həmin boyun fərqliliyini nəzərə çarpdırır.

Bir çox qorqudşünaslar isə “Dəli Domrul” boyunun ən qədim boy olması faktını irəli sürəndə əslində son dərəcə etiyatla və bir az da gizli formada boyun eposla struktur əlaqələrə malik olmadığını işarələyirlər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, A.Acalov “Dəli Domrul”

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

boyunun kökləri və mifoloji simvolikasından geniş bəhs edərək, bu boyun etnik mənşəyi barədə kifayət qədər elmi nəticələr irəli sürmüşdür (Bax: 5.). Lakin boyun epos strukturu ilə uyuşub-uyuşumaması məsələsi qorqudşünaslıqda hələ də açıq qalmaqdadır.

Əslində, qəribliyə salmasaq, həmin qorqudşünasların belə bir fikrə gəlmələrinə əsas verən faktlar və dəlillər vardır:

1. Əksər boyların başlanğıcında – lap elə ilk cümləsində xanlar xanı Bayındır xan, yaxud bəylər bəyi Qazan xan, yaxud da hər ikisi eyni vaxtda görünür. Onlar Oğuz elinin sayılıb, seçilən bəyləri ilə ya məsləhət-məşvərət eləyir, ya da şənlənirlər. Bu toplantıların divanda istər müəyyən söhbətlər və müzakirələr, istərsə də hər hansı qonaqlıq və şənlik naminə olmasına baxmayaraq, Bayındır xanın və Qazan xanın şəxsiyyəti Oğuz elinin arxasında dayanan böyük və qüdrətli bir dövlətin mövcudluğunu aşkara çıxarır və həmin boylardakı hadisələrin də məhz bu dövlətin-gücün nəzarəti altında olması qənaətini ortaya qoyur. Lakin “Dəli Domrul” boyunda nə Bayındır xan, nə Qazan xan, nə də dövlət və güc görünür. Burada Dəli Domrul özündən güclü heç kəsi, hətta dövləti belə tanımır və bununla da boydakı hadisələr Oğuz elindən kənar hadisələr təsiri bağışlayır.

2. Eposun boylarında önə çıxan qəhrəmanın-aparıcı obrazın yanında ən azı 40 igid görünür. Hətta təhlikəli məqam gəldikdə adbaad tanıtılan Oğuz ərləri bir çox boylarda təsvir edilən hadisələrin içində şəxsən iştirak edir və şücaət göstərirlər. Qıyan Səlcüq oğlu Dəli Domrul, Qaragünə oğlu Qarabudaq, Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin, İlek Qoca oğlu Alp Ərən və Dülək Uran qar-daşları... çətinliyə düşən igidin köməyinə gəlirlər və onu

dardan qurtarırlar. Lakin bu mənzərəni “Dəli Domrul” boyunda görmək mümkün deyil. Boyun heç bir yerində heç bir igid Dəli Domrulun mübarizəsində iştirak etmir, yaxud iştirak elə bilmir və Dəli Domrul tək-tənha görünür

3. Eposun bəzi boylarında igidlərin ata-anasının öz oğlu üçün narahatlığı, hətta bu yolda döyüşə hazır olmaları mübahisəsiz faktlardır. İgid atasının birbaşa döyüşə atılması oğlu Uruzu xilas etməyə yollanan Salur Qazanın simasında öz geniş səciyyəsinə tapmışdır. Uruzun anası Burla xatunun, Buğacın anasının və Səgrəyin ata-anasının keçirdiyi iztirablar, nümayiş etdirdikləri fəallıq, övladları yolunda ölməyə belə hazır olmaları epos mətninin həqiqətləridir. Lakin “Dəli Domrul” boyunda bunların tam əksinə olaraq, Dəli Domrulun ata və anası öz canlarını övladları üçün qurban verməkdən açıq-açığına imtina edirlər və epos mətninin valideyn-övlad münasibətləri strukturu da açıq-açığına pozulur.

4. Eposun boylarında igidlərin vuruşduğu düşmən obrazlarla Dəli Domrulun qarşılaşdığı Əzrayil arasında yergöy qədər (Dəli Domrul-Yer, Əzrayil isə Göy obrazıdır!) fərq vardır. Qazan xan, Beyrək, Səgrək, kontekst adı və yeri bəlli olan kafirlərlə üz-üzə gəlirlər. Hətta onların bu döyüşlərinin müəyyən bir ənənəsi və təcrübəsi vardır. Lakin Dəli Domrulun qarşılaşdığı Əzrayıl Oğuz elinin qəhrəmanlıq ənənəsi və təcrübəsində rast gəlinməyən bir hadisədir. Eyni zamanda, Əzrayıl məliklərdən də, Trabzon təkurundan da, Arşın oğlu Dirəkdən də, hətta Basatın gözünü dağlayıb, başını kəsdiyi Təpəgözdən də güclü və qüvvətlidir.

5. Hadisələrin baş vermə zamanına görə də “Dəli Domrul” boyu digər boylarından kəskin şəkildə ayrılır. Boylardakı əhvalatlar günlər, aylar və illərlə davam edir və

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

konkret göstərilən rəqəmlər bir yana qalsın, “At ayağı külüg, ozan dili çevik” kimi informasiyaları da nəzərə alsaq, aydın görünür ki, bədii zaman genişliyi epos üçün daha çox səciyyəvidir. Bu müddəanın əksinə olaraq, “Dəli Domrul” boyundakı hadisələrin zamanı son dərəcə qıtsadır və yalnız bir-iki gün ərzində baş verir.

6. Məkan məsələsinə gəldikdə isə digər boylarla müqayisədə “Dəli Domrul” boyunda “tarixi” məkan, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Bu boyda Ağcaqala, Dərbənd, Düzmürd, Əlincə, Dərəşam, Trabzon, Rum eli, Tatyana qalası kimi məkan adlarına rast gəlmirik. Hətta lap çıpaq şəkildə desək, “Dəli Domrul” boyunda “Dədə Qorqud” eposunun “tarixi” coğrafiyasından əsər-ələmət belə yoxdur (Bax: 6).

7. “Dəli Domrul” boyu üslubuna görə də spesifik səciyyəyə malikdir. Bu baxımdan, professor Tofiq Hacıyevin aşağıdakı doğru və sərrast mülahizəsinə heç nə əlavə etməyə ehtiyac duyulmur: “Bu boy üslubuna görə bütün boylardan fərqlənir. Bunun başlanğıcı da, hadisələrin davamı da, bütövlükdə süjeti nağıl tipindədir. Bütün boylarda bütün fantaziyası, bütün mübaliğəsi ilə yanaşı, hadisələr həyatda baş verən, mümkün olan, insanın ağı və fiziki gücü ilə həll edilə bilən bədiilikdən ibarətdir. Boyun əsas dinamik obrazlarından biri Əzrayıldır. Və təbii ki, Əzrayılla söhbət, onun vasitəsilə Allaha söz demək, söz eşitmək gerçək insan həyatının faktı deyil. Belə hadisələr nağıllarda tez-tez müşahidə olunan hallardır” (7, s. 46).

“Dəli Domrul” boyu ilə bütövlükdə “Dədə Qorqud” eposu arasında olan bu ayrılıqlar elmi həqiqətdir. Başqa sözlə, yuxarıda irəli sürülmüş müddəaları boyun eposla fərqlilik göstəriciləri kimi qəbul etməyə tam əsas vardır. Hətta “Dəli Domrul” boyunun əleyhinə olan və bu boyu

“Dədə Qorqud” eposunun strukturundan çıxarıb atmağa, onu “oyundan-kənar” duruma salmağa rəvac verən həmin müddəaların sayını artırmadan da yanlış qərar çıxarmaq, “Dəli Domrul” boyunu eposa “pərçimlənmiş” bir boy elan etmək mümkündür. Lakin fəhmlə, qeyri-iradi olaraq “Dəli Domrul” boyunu eposdan, “Dədə Qorqud” eposunu isə “Dəli Domrul” boyundan kənar təsəvvür etmək, sadəcə, ağılasığmazdır. Bəs elədirsə, “Dəli Domrul” boyunun epos strukturunda zərurət olmasını sübut edən əsas dəlillər nədən ibarətdir? O halda “Dəli Domrul” boyunu eposa daxil etməyə Yazıçı Ozanı nə vadar etmişdir? (Burada “Yazıçı” sözü tam şərti mənada işlədilir və “Dədə Qorqud kitabı”nı ərsəyə gətirən ozanı ayrı-ayrı “Oğuznamə”ləri düzüb-qoşan ozanlardan fərqləndirmək məqsədi daşıyır.)

Belə bir cəhət heç bir mübahisə doğurmur ki, “Dədə Qorqud” eposu Oğuz elinin qəhrəmanlıq tarixini, vuruş və döyüş ənənələrini əks etdirir. Yəni “Dədə Qorqud” eposu qəhrəmanlıq abidəsidir. Lakin eposda oğuzların keçmişinə dair böyük bir dövr öz ifadəsini tapdığına və oğuz həyat tərzinin real, həqiqətə uyğun mənzərəsi canlandırıldığına görə abidədə Oğuz cəmiyyətinin qəhrəmanlıq və döyüş salnaməsi ilə yanaşı, Qalın Oğuz elinin sakit həyat təzi, yəni dinclik mərhələsi də müəyyən dərəcədə öz ifadəsini tapmalıydı. Təsadüfi deyildir ki, ayrı-ayrı boylarda bu barədə kifayət qədər dəlil və sübut vardır. Belə ki, “Buğac xan” boyu məhz Bayındır xanın “Toy edib, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırması” (1, s.34) faktı ilə başlayır. Hətta xanlar xanının ağ otaq, qızıl otaq, qara otaq qurdurması, “oğlı olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurın. Oğlı-qızı olmıyanı Allah-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, bəllü bilsün” - deməsi (1, s.34) dinclik dövrünün düşüncəsidir.

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Yaxud “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boyda Qazan xanın yeyib-içmək məclisi düzəltməsi və bu məclisdə “yata-yata yanımız ağrıdı. Tura-tura belimiz qurıdı” deməsi (1, s.42) xeyli vaxt dincələrək rah atlıqdan “bezmiş” qəhrəmanın bir növ dilə gəlməsidir.

Yaxud “Bamsı Beyrək” boyunda Bayındır xanın söhbətinə gəlmiş Baybörə bəyin bir oğul, Baybican bəyin isə bir qız istəməsi (1, s.52) uzun müddət akına çıxmayan bəylərin təfəkkür aləmindən xəbər verir.

Yaxud “Uruz bəyin tutsaq olduğu boy”da Uruzun atası Qazan xanın üzünə ağ olması və onu qarşı yönələn “Dəvəcə böyümüşsən, köşəkcə əqlin yoq” kimi ağır ittihamı (1, s.69) hünər meydanının – döyüş və vuruşun kasadlığından törəyir.

Yaxud “Beyrək” boyunda Qazılıq Qocanın açıq-açığına Bayındır xandan akın diləməsi (1, s.94) dinclik dövrünə “etiraz” kimi səslənir.

Bütün bünlardan belə bir nəticə hasil olur ki, eposda nəslin inkişaf qayğısına qalmaq, qonaqlıq verib yemək-içmək təşkil etmək, döyüşsüz həyatdan bezikmək və açıq-açığına akın diləmək Oğuz elinin sakit, dinc dövrünün xüsusiyyətləri kimi meydana çıxır. Dəli Domrulun da Oğuz elinin gələcəyi naminə “yaxşı igidin canını” qurtarmaq arzusu və “qırq yigid ilə yeyüb-içüb oturması” (1, s.79) faktları “Dəli Domrul” boyunun eposun digər boyları ilə əlaqəsini təmin edir, onu epos strukturunun zəruri bir vahidi səviyyəsinə qaldırır. Lakin bu, hələlik məsələnin bir tərəfidir.

Məlumdur ki, Azərbaycan və ümumtürk dastan yaradıcılığında At obrazının tutduğu yer son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu bərdə, eyni zamanda, “Dədə Qorqud” eposundakı atlar haqqında kifayət qədər yazılmış və geniş

təhlillər aparılmışdır (Bax: 8; 9). Bütün bu təhlillərdə at igidin dostu və sirdaşı, onun ən yaxın köməkçisi kimi təqdim edir. Atın igidin uğurlarında aparıcı mövqedə olması, atın igiddən üstün tutulması “Dədə Qorqud” eposunda yeni xətt kimi ortaya çıxır. Belə ki, “Bəkil oğlu Əmran boyu”ndan bir məqama diqqət verək: “Qazan bəg aydır: “Bu hünər atınmıdır, ərinmidir?” “Xanım, ərindir” dedilər. Xan aydır: “Yox, at işləməsə, ər ögünməz. Hünər atındır” - dedi” (1, s.104-105).

Qazan bəyin sualı və şərhə atla igid arasındakı münasibətlər sisteminə yeni çalar gətirir. Bu çalar atın və igidin mövqə aydınlığına, hansının daha yüksəkdə durması mübahisəsinə işıq salmaqla yanaşı, folklorşünaslıq tarixində At obrazına yardımçı qüvvə kimi yanaşmaq tendensiyasına təzədən baxmaq, mövcud və sabitləşmiş müddəalar üzərində təshihlər aparmaq ehtiyacını da ortaya qoyur. Beləliklə, hünərin igidə deyil, ata verilməsi qəhrəmanlıq ənənəsinə zidd olduğuna görə Bəkilin də etirazına səbəb olur və hətta o, Bayındır xanın divanını acıqla tərk edir. Amma boyda təsvir edilən sonrakı hadisələr Bəkilin deyil, Qazan xanın lehindədir: “Av avlayu gəzərkən ögindən bir yaralı keyik çıxdı. Bəkil buna at saldı. Buğanın ardından irdi. Yay kirişin boynına atdı. Buğa acmışdı. Kəndüyi bir yuca yerdən atdı. Bəkil at cilavısının yenimədi, bilə uçdı. Sağ oylığı qayaya toqındı, sındı” (1, s.105).

Nəhayət, Bəkilə də tam aydın olur ki, hünər atın imiş. Ona görə də boyun sonunda düşmən əlinə düşən Bəkil yubanmadan Bayındır xanın divanına xəbər yetirməyi qərara alır və oğlunu bu iş üçün divana yollayır.

Əslində hünərin atda olmasını Oğuz elinin düşmənləri də çox yaxşı bilirdilər. Çünki “Uruzun dustaq olduğu boy”da deyilir: “Qoyulan kimsə oğlanın bədəvi atın

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

oxlatdılar. At yıxıldı. Kafərlər Uruzun üzərinə çouxdı” (1, s.71). Yaxud “Qanturalı” boyunda aydınca göstərilir ki, Selcan xatun “üzərinə gəldi gördü kim, Qanturalın atını oxlamışlar, yüzini qan bürümüş” (1, s.91).

“Dədə Qorqud” eposunun strukturunda aydın bir xətt kimi keçən igidin atdan asılılığı prinsipi “Dələ Domrul” boyunda da özünü doğruldu. Dəli Domrul “bir-iki gögərçin öldürdi, döndi evinə gəli yürür Əzrayil atının gözinə göründi. At ürkdü. Dəli Domrulu götürdi yerə urdu. Qara başı bunaldı, bunlu qaldı. Ağ köksinin üzərinə Əzrayil basub qondi” (1, s.80). Bəkil, Uruz, Qanturalı atdan yıxılarda düşmən onların üstünü aldığı kimi, Dəli Domrul da atdan yerə düşəndə Əzrayil onun sinəsinə qonur. Bu fakt “Dəli Domrul” boyunu eposdan kənar etmək təsəvvürlərini tamamilə alt-üst edir. Lakin bu da hələlik məsələnin bir tərəfidir.

Yazıçı ozanın “Oğuznamə”ləri vah id xətt üzrə birləşdirmək məqsədindən doğan Dədə Qorqud obrazı və Dədə Qorqudun ad vermək statusu qorqudşüsalıqda həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Dədə Qorqud Dirsə xanın oğluna Buğac adını verəndən sonra “Adını bən verdim, yaşını Allah versün” - deyir (1, s.36). Baybörənin oğluna Beyrək adını verəndən sonra “Adını bən verdüm, yaşını Allah versin” - deyir (1, s.51). Aruzun oğluna Basat adını qoyandan sonra “Adını bən verdüm, yaşını Allah versin” - deyir (1, s.98). Bunların müxtəlif boylarda, müxtəlif zaman və məkanlarda baş verməsinə baxmayaraq, eyni bir ənənənin təsdiqi kimi meydana çıxması da şübhəsizdir. Yəni Dədə Qorqud özünün ad vermə səlahiyyətindən istifadə edərək hərəyə öz keyfiyyətinə uyğun ad verir və təbii ki, adlar da bir-birindən seçilir, lakin seçilməyən də, tam şəkildə eyni olan başqa bir məqam var: Dədə Qorqud

Allahın igidə yaş vermək işinə qarışmır!

Eposdakı bu ənənə “Dəli Domrul” boyunda özünün zirvə nöqtəsinə çatır. Doğrudur, həmin boyda Dədə Qorqud heç kəsə ad qoymur, ancaq gözlənilmədən Allah Dəli Domrula və onun halalına yaş verir: “Ol iki həlala yüz qırq yıl ömr verdim“ (1, s.83). Beləliklə, Dəli Domrul boyunda eposdakı vacib bir xəttin inkişaf mərhələsi – ən yüksək pilləsi görünür və bu boy eposun strukturunda daha da möhkəmlənir. Lakin bu da hələlik məsələnin bir tərəfidir.

“Dəli Domrul” boyunun “Dədə Qorqud” eposunun strukturunda təsadüf, yoxsa zərurət olması fikrinin aydınlaşdırılması Domrulun məhz “Dəli” deyə çağırılması ilə daha çox bağlıdır. Həmçinin səciyyəvidir ki, eposda bu boy “Dəli” adını öz sərlövhəsində yaşadan yeganə boydur. Bəlkə, elə həmin fakta görə də boyu tənha boy kimi səciyyələndirmək olar. Əslində Domrul adından ayrılmaz olan “Dəli” titulu “Dəli Domrul” boyunu “Dədə Qorqud” eposunun strukturundan həm təcrid edən, həm də onu eposa möhkəm və sıx tellərlə bağlayan dayaq nöqtəsidir.

Bəri başdan qeyd edək ki, eposda Dəli Domrul obrazı Dəli kimi davranan və ətrafındakı adamlar öz dəlilik əhvali-ruhiyyəsinin gözü ilə baxan yeganə obraz deyil. Eposda Dəli Dondaz, Dəli Budaq, Dəli Uran, Dəli Qarcar, Dəli Ozan, Dəli İgid obrazları da vardır.

Dəli Dondaz və Dəli Budaq surətlərinə ilk dəfə “Qazan xanın evinin yağmalanması” boyunda rast gəlirik: “Sağ tərəfdə Qara Tükən Məlikə Qıyan Səlcük oğlu Dəli Tondaz qarşı gəldi. Sağ yanını qılıcladı, yerə saldı. Sol tərəfdə Buğacıq Məlikə Qaragünə oğlu Dəli Budaq qarşı gəldi. Altı bərli güz ilə dəpəsinə qatı tuta urdı. Dünya-aləm gözinə qaranu oldu. At boynın qucaqladı, yerə düşdi” (1, s.50). Dəli Uran isə “Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyu“nda yenə Dəli

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Dondazla birlikdə görünür. Boyda Bayındır xan 24 sancaq bəyini çağırarkən onun haqqında deyir: “Əjdəhalar ağzından adam alan Dəli Uran bilə varsun” (1, s.95).

Ümumiyyətlə, Dəli Dondaz, Dəli Budaq və Dəli Uran obrazlarına başqa boylarda da rast gəlmək olur. Lakin onlar həmin boylarda da, əsasən, bir cümlə ilə xatırlanır və onları əsl qəhrəman kimi tanıdan şücaətləri görünür. Başqa sözlə, bu igidlərin adına boy olmadığı kimi (ətraflı bax: 10), mövcud boylarda da onlar bütün xüsusiyyətləri ilə təqdim olunmur, döyüş sahələrində böyük fəallıq göstərən qəhrəmana çevrilmirlər.

Dəli Qarcar, Dəli Ozan (Bamsı Beyrəyin həyatının bir mərhələsi!), Dəli İgid (kafər casusu, qardaşı Əgrək və Ozan Səgrəyi “dəli igid” adlandırırlar! - 1, s.110-113) eposun strukturunda kifayət qədər yer tutmaqla geniş fəaliyyət göstərilir, ideyanın daşıyıcısına çevrilirlər. Dəli Domrulun başçılıq etdiyi simvolik cərgədə özlərinə mövqe qazanırlar və bu sıra bir qəhrəman kimi Dəli Domrulun eposun strukturundan ayrılmazlığını sübut edən ciddi dəlil səviyyəsinə yüksəlir. Dəli Domrul, Dəli Qarcar, Dəli Ozan və Dəli İgid haqqında eposda verilən, bir-birini tam izləyən mühüm bir informasiya təhlil üçün daha çox əhəmiyyətlidir. “Dəli Domrul” boyu belə başlayır: “Məgər xanım, oğuzda Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul deyərlərdi, bir ər var idi. Bir quru çayın üzərinə bir köpri yapdırmışdı. Keçənindən otuz üç aqça alurdu, keçmiyənindən döğə-dögə qırx aqça alurdu. Bunu neçün böylə edərdi? Anunçun ki, “Məndən dəli, məndən güclü ər varmıdır ki, çıqa mənümlə savaşa, - deyirdi” (1, s.79).

“Bamsı Beyrək” boyunun bir yerində deyilir: “Məgər, sultanım, Dəli Qarcar dəxi ağ ban evini, ağ otağını, qara yerin üzərinə qurdırmış idi. Yoldaşlar ilə buta atub, otu-

rardı” (1, s.55). Yenə həmin boyda Dəli Ozan “kəndüyi dəlülügə buraqdı, sürdi dügünə gəldi. Gördü dügündə göyü ox atar. Qaragünə oğlu Budaq, Ozan bəg oğlu Uruz, Bəglər başı Yegnək, Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin, qızın qardaşı Dəli Qarcar bilə ox atarlardı” (1, s.63).

“Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”nda da belə bir məlumat vardır: “Məgər xanım, Uşun Qocanın kiçik oğlu Səgrək eyü, bəhadır, alp, dəlü yigit qopdı. Bir gün yolu bir dərnegə uğradı, qondılar. Yemək-içmək etdilər. Səgrək məst oldı. Tışra ayaq yoluna çıqdı. Gördü kim, öksüz oğlan bir qızanı çəkişür. “Mərə, noldınız?” deyü bir şillə birinə, bir şillə birinə urdı (1, s.110-111).

Mövcud informasiyalar – Dəli Domrulun quru çay üzərində körpü salması, Dəli Qarcarın yoldaşları ilə buta atması, nişan qoyması, Budağın, Uruzun, Şir Şəmsəddinin, Yegnəyin ox atmaları, bu yarışda Dəli Ozanın iştirakı və nişan üzüyünü dəqiq nişan alması, Səkrəyin bir-biri ilə çəkişən yetim oğlana və qıza şillə vürması ayrı-ayrı məkan və zamanlarda baş verən, məzmun baxımından bir-birindən fərqlənən, daha çox müxtəlifliyi ilə seçilib ayrılan hadisələr olsa da, onlar eposun strukturunda bir-birini izləyən, bir-birini tamamlayan və vahid bir məqsədə yönələn səciyyəvi həyat mənzərələridir. İndi qəti şəkildə qeyd etmək olar ki, narahatlıq və psixi gərginlik yaradan bu həyat mənzərələri narahatlıq və psixi gərginlikdən uzaq – onların tam əks qütbündə dayanan Qalan Oğuz elinin dinc və sakit dövrünün inikasıdır.

Hətta maraqlıdır ki, “Koroğlu” dastanındakı Dəli Həsənin də həyat mövqeyi “Dədə Qorqud” eposundakı oxşar mövqelərlə tam səsleşir. Dəli Həsən Koroğluya müraciətlə deyir: “Qoç Koroğlu, düz yeddi ildir ki, mən bu yolların ağasıyam. İndiyə qədər hələ bir adam mənim

qabağıma çöp sala bilməyib. Bu yeddi ilin ərzində bir tacir, bəzircan mənə bac verməmiş bu həndəvərdən keçə bilməyib” (11). Aydın olur ki, düz yeddi il düşmənlə vuruşa çıxmayan Dəli Həsən bac almaqla gününü keçirir, sanki o, quru çay üstündə körpü salıb körpüdən keçənlərdən otuz üç axça, keçməyənlərdən qırx axça alan Dəli Domrulun süd qardaşdır.

Hətta onu da nəzərə almaq lazımdır ki, eposdakı dəlilər Oğuz igidlərinə xas normaları və davranış qaydalarını kobud şəkildə və açıqçağına pozmaqdan usanmırlar. Onların bəzi hərəkətləri baş kəsib qan tökən, igidliklə ad qazanan və qürrələnən həmin qəhrəmanların həqiqi simasına yaraşmır. Təsəvvürə sığışmır ki, qəvi düşmənlə üz-üzə gəlib aşıb-daşan enerjisini sərf edə bilmədiyi üçün, nə qədər gözlənilməz olsa da, Dəli Qarcar Oğuz elinin müqəddəs şəxsiyyəti Dədə Qorqudun üstünə yeriyir, ona qılınc qaldırır, sanki vuruşmağa adam axtarır. Yenə də oturaq həyatdan cana doymuş Dəli Qarcarın hirsini başına vurur və o, hirsini soyutmaq üçün Dədə Qorquddan (əslində Baybörədən!) maya görməmiş min buğra, min qısır ayğır, qoç görməmiş min qoyunla yanaşı, “Bin də quyriqsız-qulaqsız köpək götürün. Bin dəxi bürə götürün mana“, - söyləyir (s.56).

Ağlagəlməzdir ki, Dəli Ozan məclisdə yeyib “qarnın toyurduqdan sonra” (s.64) qazanları çevirib tökür, zurnaçıları və nağaraçıları qovur, ziyafətdə iştirak edənlərin bəzisini döyür, bəzisinin başını yarıq. Hətta Dəli Ozanın dəlilik dərəcəsi o səviyyədədir ki, sonradan bahasını verib alması olsa da, milli epos tarixində atı qopuza dəyişən ilk və son qəhrəmandır.

Beləliklə, “Dədə Qorqud” eposundakı “Dəli Domrul boyu” vasitəsi ilə Azərbaycan və ümumtürk dastan mə-

dəniyyəti tarixində, qəhrəmanlıq eposları şəcərəsində yalnız igidlərin döyüş ənənələri deyil, türk xalqlarının həyat tərzinə uyğun olaraq, dinclik dövrünün də xüsusiyyətləri öz ifadəsini tapmışdır.

“Dədə Qorqud” eposunda Oğuz həyatının ciddi bir simvolikası var. Bütün strukturunda əvvəldən axıradək qırmızı bir xətt kimi keçən və dağların ucalmasına, çayların çağlmasına, ağacların həmişə yaşıl qalmasına söykənən həmin simvolika Oğuz həyatının da, Oğuz insanın da dəyər ölçüsüdür. Ona görə də Buğacı yaralı görən ana: “Nə Qazlıq tağı aqar sənın suların. Aqar kibi aqmaz olsun!” – söyləyir (1, s.39). Burla xatun dustaq olmuş oğlunu “Qanlı suyum taşqunu oğul” – deyərək (1, s.74) ağlayır. Qanturalı Selcan xatunun atasına niyə gəldiyinin sirrini belə bildirir: “Aqındılı suyunı keçməgə gəlmişəm!” (1, s.87). Hətta səciyəvidir ki, Dədə Qorqud bir çox boyların axırında “Qamın aqan körklü suyun qurımasun!” – alqışını söyləyir (1, s.41, s.51 s.78, s.84).

Bu nümunələri ucalan dağlardan, kölgəli və yaşıl ağaclardan ona görə ayırdıq ki, bunlar suları çağlayan çay obrazının aşkar görünən xüsusi halı və effekti kimi, eposda struktur vahidinə çevrilə bilmir. Suları coşqun çay obrazının xüsusi halı - quru çay isə məhz “Dəli Domrul” boyunda sadəcə olaraq süjetə daxil olmur, həmçinin əlahiddə boyla bütöv eposun əlaqəsini təmin edir, boyla eposun qarşılıqlı və müştərək ideya-estetik məzmun yükünü daşıyır, boydan eposa çıxışın, eposdan dastana gəlişin yollarını və imkanlarını müəyyənləşdirir.

Məsələ burasındadır ki, eposda yalnız Dəli Domrulla deyil, Dəli Qarcar və Dəli Ozanla, Dəli İgidlə-Səkrəklə bağlı boylarda da quruyan çayın şahidi oluruq. “Beyrək” boyunda Banuçiçək “Bir əski dövə çuvalını” (1, s.63)

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

boynuna keçirən Dəli Ozanı tanıyandan sonra qayınata və qayınanasının yanına gedib sevinclə onlara deyir:

Arqab-arqab qara tağın yıxılmışdı, yucaldı, axır!
Qanlı-qanlı suların sovgulmuşdı, çağladı, axır!
Qaba ağacın qurumuşdı, yaşardı axır! (1, s.66)

“Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu“ndan da bəlli olur ki, qardaşı Əkrəyin olmasından neçə illərdir ki, Səkrəyin xəbəri yoxdur və bu müddətdə Uşun Qocanın ailəsində, bütövlükdə onların mənsub olduğu boyda həyat öz sakit axarı ilə davam edir, hətta ata-ana da bu həyatla məcburən də olsa razıdırlar. Bu razılıq isə özü ilə bərabər sakit və dinc dövrün simvolikasını gətirir. Yəni uca dağlar yıxılmış, çayların suyu sovulmuş, ağacların budağı qurumuşdu. Elə ki, Səkrək qardaşının dustaqlığından xəbər tutur və qardaşını azad etmək üçün səfərə çıxmağa qərar verir, onda bu dinc həyatın sona yetdiyini ana belə ifadə edir:

Qarşu yatan qara tağın yıqılmış idi, yucaldı, axır!
Aqındılı görklü suyun souğılmışdı, çağladı, axır!
Qaba ağacda tal-budağın qurmuşdı, yaşarıb gögərdi, axır!
(1, s.111)

Ana Oğuz elinin həyat rəmzi olan dağın, suyun, ağacın həm bioloji, həm də ictimai təbiətinə diqqət yetirir və öz inancını ortaya qoyur. Deməli, Uşun Qocaya mənsub olan boyun (tayfanın!) sakit, bir növ, ölü dövrü – “kiçik ölüm” adlanan yuxu zamanı başa çatmışdır.

Beləliklə, Dəli Domrulun kəşf etdiyi quru çay obrazı ilə Dəli Qarcar və Dəli Ozanın bağl olduğu “Bamsı Beyrək” boyunda və Dəli İgidin aparıcı olduğu “Uşun Qoca oğlu

Səgrək boyu”nda müşahidə edilən Oğuz elinin sakit dövrünün simvolikası bir-birini tamamlayır. Hətta son dərəcə əhəmiyyətlidir ki, “Dəli Domrul” boyunun əvvəlində üstündən körpü salınmış quru çayla boyun sonunda Dədə Qorqudun söylədiyi “Qamın aqan körkü suyun qurumasun!” (1, s.84) arasındakı daxili əlaqə və vəhdət təkrar olunmazdır. Digər boyların sonunda Dədə Qorqudun söylədiyi eyni alqışla həmin boyların daxili məzmunu arasındakı əlaqə və vəhdət “Dəli Domrul” boyunda olduğu dərəcədə harmonik və qabarıq müşahidə edilmir.

Bu deyilənlərdən aydın olur ki, “Dəli Domrul” boyu “Dədə Qorqud” eposunun strukturundan-süjetindən, kompozisiyasından, poetika elementlərindən ayrılmaz və təcrid olunmazdır. Hətta “Dəli Domrul” boyu olmasaydı, sözsüz ki, epos öz bitkinliyini, dərin məna sıqlətini, əzəmətini və monumentallığını xeyli itirmiş olardı. Çünki digər boylarda adda-budda və epizodik səciyyədə olan Oğuz elinin dinc, sakit dövrü yalnız “Dəli Domrul” boyunda özünün tam həllini tapmışdır. “Dədə Qorqud“ eposu üçün zəruri olan “Dəli Domrul” boyu ilə qədim türklərin həyatının bitkin və bütöv mənzərəsini əks etdirmək vəzifəsi həyata keçirilmiş və eyni zamanda, eposun ədəbi-bədii məntiqi tamamlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988
2. Xalq Koroğlu. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, «Yurd», 1999
3. Orhan Şaiq Gökyay. Dədəm Qorqud kitabı. İstanbul, 2000, s. LXXX
4. Fəruq Sümər. Oğuzlar, Bakı, «Yazıçı», 1992
5. A.Acalov. Dəli Domrul boyunun kökləri və mifoloji

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

semantikasını.- Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, «Elm», 1983, s.222-236.

6. Orhan Şaik Gökyay. Dədəm Qorqudun kitabı. İstanbul, 2000, s. LXXXIY-CYI

7. Tofiq Hacıyev. “Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz“. Bakı, “Elm“ nəşriyyatı, 1999

8. Orhan Şaik Gökyay. Dədəm Qorqudun kitabı. İstanbul, 2000, s. CDXXYII

9. Bəhlul Abdulla. “Kitabi-Dədə Qorqud“un poetikası. Bakı, “Elm“ nəşriyyatı, 1999, s.44-58

10. Tofiq Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı” Oğuz tarixinin yazılı dərsliyi kimi (yaxud: Dastanımızın həcmi haqqında). “Dədə Qorqud“ elmi-ədəbi toplusu, Bakı, 2001, №1, s.9-24

11. “Koroğlu“. Bakı, Gənclik, 1982, s.18

ÇOBAN OĞLU TƏPƏGÖZ

"Dədə Qorqud" eposunun öyrənilməsi müxtəlif dövrləri əhatə etmiş, hər dövrdə bu abidənin tədqiqi ilə bağlı müəyyən ədəbi-nəzəri, tarixi-fəlsəfi baxışlar sistemi formalaşmış, külli miqdarda mətn dəqiqləşdirmələri aparılmış və dil xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmış, eposun daha qabarıq görünən bütün məsələləri barədə xeyli məqalə və

monoqrafiya çap edilmiş, lakin bütün bunlarla bərabər bir çox aktual problemlərin təhlili və izahı hələ də öz həllini tapmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, xalq təfəkkürünün və xalq istəyinin təcəssümü olan "Dədə Qorqud" eposu həm qəhrəmanlıq abidəsi, həm də tədqiqat obyektini kimi bütün dövrlərin eposudur. Çünki bu abidənin etnik-tarixi, bədii-fəlsəfi gücü tükənməz və sonsuzdur.

Eposdakı Təpəgöz obrazına gəldikdə isə belə bir həqiqət aydınlaşır ki, bu obraz əksər tədqiqatçılar tərəfindən kifayət qədər və lazımi səviyyədə öyrənilmişdir. Eyni zamanda o da danılmazdır ki, eposun poetikasında səciyyəviliyi və qeyri-adiliyi ilə seçilən Təpəgözün sirri hələ də kifayət qədər açılmamışdır. Təpəgözün dastana gəlişini və gedişini əks etdirən və "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy" kimi tanınan bu boydan həm Qalın Oğuz elinin özünə, həm mifik dünyaya, həm də eposun strukturuna və poetika sisteminə nəzər yetirib bir çox elmi mülahizələri dəqiqləşdirmək və konkretləşdirmək mümkündür.

Təpəgözün əsl mahiyyətinin üzə çıxarılması onun mənşəyinin və poetikasının, yəni hər iki məqamın düzgün təyin edilməsindən çox asılıdır. Amma insaf naminə onu da qeyd etmək lazımdır ki, Təpəgözün mənşəyi onun poetikası ilə müqayisədə xeyli dərəcədə geniş, hərtərəfli və ardıcıl öyrənilmişdir. Görünür, Təpəgözün mənşəyi məsələsi qorqudşünaslığın müəyyən mərhələlərində kifayət qədər aktual məna kəsb etmişdir. Belə ki, M.Təhmasibdən (10), Ə.Sultanlıdan (9) və O.Ş.Gökyaydan (4) başlayıb V.Jirmunskidən (11), Xalq Koroğludan (8) tutmuş K.Abdullaya (1) qədər əksər tədqiqatçılar Təpəgözə münasibətdə onun mənşəyi məsələsinə daha çox üstünlük vermiş və bu istiqaməti bütün məsələlərdən önə çıxarmışlar. Buna da təbii baxmaq lazımdır. Ona görə ki, Təpəgözün

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

əsl mahiyyətinin açılması və elmi izahı onun mənşəyinin nə dərəcədə və nə qədər bəlli olmasından asılıdır.

Bütün bunların əhəmiyyətini xüsusi qeyd etməklə bərabər, onu da vurğulamaq lazımdır ki, Təpəgözün mənşəyinin deyil, məhz poetikasının dəqiq və hərtərəfli öyrənilməsi onun əsl məzmununun üzə çıxarılmasına, eposun strukturunun və sisteminin dərkinə, bəzi sirlərinin açılmasına və aydınlaşmasına daha çox (hətta mənşəyinin öyrənilməsindən də artıq dərəcədə!) yardımçı ola bilər.

İlk öncə "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy"un ümumi mənzərəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu ümumi mənzərədə qeyri-adi bir fakt diqqəti çəkir. Bu fakt isə xanlar xanı Bayındır xanla əlaqədardır. Belə ki, digər boylarda Bayındır xanı həmişə öz taxt-tacında görürük və bir növ onu taxt-tacında görməyə vərdiş etmişik. "Dirsə xan oğlu Buğacın boyu"nda o, öz iqamətgahında "Oğuz bəylərini qonaqlayır" (5, 34). "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda Bayındır xan yenə öz yerindədir: "İç Oğuz, Taş Oğuz bəgləri Bayındır xanın söhbətinə dərilməşdi" (5, 52). "Qazlıq Qoca oğlu Yeynəyin boyu"nda (5, 94) və "Bəkil oğlu Əmranın boyu"nda (5, 104) da Oğuz bəyləri Bayındır xanın yanına toplaşmışdılar. "Təpəgöz" boyunda isə vəziyyət tamamilə bambaşqadır: "Bayındır xan bəglər ilə seyranə yetmişlərdi" (5, 98).

Bütün boylarda öz yerində görünən, Oğuz bəylərini ətrafına toplayan, onlarla öz iqamətgahında məsləhətləşmələr aparən Bayındır xan bu boyda səyahətə çıxmışdır. Məhz elə bu boy onun epos poetikası baxımından hərəkətə gəldiyi yeganə boydur.

Fikrimizcə, boydakı qorxu hissi Təpəgözün adı ilə bağlı olmaqla yanaşı, həm də Bayındır xanın öz taxtını tərk etməsində – Oğuz elini səyahətə çıxmasındadır. Bayındır

xanın öz taxtından uzaqlaşmış kənara getməsi onu həmişə öz taxtında və öz yerində görməyə vərmiş Oğuz bəyləri və hətta bütövlükdə Oğuz eli üçün son dərəcə ciddi bir narahatlığın ilk əlaməti və nişanəsidir. Əslində bu faktın özü də eposun poetikası üçün qeyri-adi dərəcədə əhəmiyyətə malikdir.

Digər bir maraqlı cəhət isə ondan ibarətdir ki, ilk mərhələdə ata Çobanın Təpəgöz barədə elə bir aydın təsəvvürü yoxdur: "Çoban iləri vardı. Görür kim, bir yığnaq yatur, yıldır-yıldır yıldırır" (5, 98). Bu, ata Çobana məlum olan ən son və qeyri-müəyyən informasiyadır və hələlik burada Təpəgöz yoxdur. Başqa sözlə, Bayındır xan Təpəgözlə rastlaşmayana qədər o, məhz Təpəgöz kimi heç kəsə bəlli deyil və heç kəsin gözüne görünür. Təpəgözlə Oğuz elinə gələn təhlükənin reallığını Təpəgözün anası Pəri qızından eşidən, lakin fərqi verməyən və "qoyun ardına düşən" (5, 98) ata Çoban deyil, məhz xanlar xanı Bayındır xan hiss edir. Deyəsən, Bayındır xanı öz taxtından ayağa qaldıraraq, öz sabit yerindən tərpəndərək hərəkətə gətirən, səyahətə çıxaran da məhz elə onun ürəyinə dammış bu qeyri-adi hissidir – təhlükə hissidir!

Təpəgöz eposun strukturunda idbar və mifik bir düşmən obrazı kimi təkdir. Onun adı özündən, üzündən və gözündən bəlli olur və Dədə Qorqudun gəlib ona ad verməsinə də ehtiyac qalmır, çünki doğulan kimi onun adı bəllidir: Təpəgöz!

Bir müddət sonra Təpəgöz özünü tam şəkildə, bütün çılpalığı ilə göstərir: ona süd verən dayələrin canını alır, oynadığı uşaqların burnunu, qulağını yeyir, yol kəsir, böyük hərami olur. Nəhayət, Oğuzun adamlarını yeməyə başlayır və heç kəs onunla bacarmır. Məsələnin də əsl mahiyyəti elə bundadır ki, Təpəgöz Oğuzun əbədi düşməni olan

kafirlərdən də qatqat güclü görünür.

Burada aydınlıq üçün Oğuz igidlərinin qəhrəmanlıqlarını xatırlamaq yerinə düşər. Belə ki, "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"da Səlcuq oğlu Dəli Dondar, Qaragünə oğlu Dəli Budaq və Qazan xan hücum edib Şöklü Məliyə, Qara Təkur Məliyə və Buğacıq Məliyə qalib gəlirlər. "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"da Dondar, Qarabudaq, Qazan xan yenə kafirləri məğlub edir.

"Təpəgöz" boyunda isə bunun tamamilə əksidir: "Qazanın qardaşı Qaragünə Təpəgöz əlində zəbun oldu. Dözən oğlu Alp Rüstəm şəhid oldu.

Uşun qoca oğlu kibi pəhləvan əlində şəhid oldu. Aruq candan iki qarındaşı Təpəgöz əlində həlak oldu. Dəmür Tonlu Mamaq əlində həlak oldu. Bıgı qanlı Bəgdüz Əmən əlində zəbun oldu. Ağ saqqallı Aruz qocaya qan qusdurdı. Oğlu Qıyan Səlcügin ödü yarıldı. Oğuz Təpəgözə kar qılmadı, ürkdü qaçdı" (5, 99).

Mənzərə aydın olduğu qədər də faciəlidir: kafirlərə qalib gələnlər Təpəgözün əlində həlak olurlar.

Bəs onda xalq təfəkkürü belə bir bədheybət, idbar və qaniçən obrazı yaratmaqla nəyə işarə edir? Hətta nəzərə alsaq ki, həmişə qalib gələn igidlərin bu cür ardıcılıqla məğlub olması faktının özü belə dastan düşüncəsinə tamamilə yaddır, onda məsələ bir az da çətinləşir və ciddi bir sual yaranır: Bəs Təpəgöz nə üçün dastana daxil edilmişdir?

Təpəgöz Çobanla Pərinin izdivacından doğulur və yarıməfsanəvi bir obrazdır, deməli, reallıqla mifin müştərək təcəssümüdür. Şübhəsiz, onun reallığı atası Çobandan gəlir.

Təpəgöz "özünün qoyun sürüsü" olması ilə çoban atributlarını qoruyub saxlayır və bu fakt X.Koroğlu tərəfindən söylənilmişdir (8, 145). Yaxud Basatın Təpəgözə vurduğu

oxlar ona batmayanda Təpəgöz ayılır və Basatı görüb deyir: "Oğuzdan yenə bizə bir türfəndə quzu gəldi" (5, 101). Burada da çobanlıq xisləti aydınca görünməkdədir.

Deməli, Təpəgöz reallığı – atasından gələn xüsusiyyətləri, daha geniş mənada isə öz Oğuzluğunu – çoban zümrəsinə xas keyfiyyətləri qoruyub saxlayır.

Təpəgöz barmağında Pəri anasının yadigarını – üzüyü gəzdirməklə öz mifikliyini də hiş edir və yaşadır. Yəni Aruz Təpəgözü döyüb, söyüb evindən qovanda "Təpəgözün Pəri anası gəlib oğlanın parmağına bir yüzük keçürdi. "Oğul, sana ox batmasun, tənünü qılıc kəsməsün!" – dedi" (5, 99).

Bundan sonra Təpəgözlə üz-üzə gəlmək qeyri-mümkündür. O, Oğuz elinin axırına çıxmaq qüdrətindədir. Həminə yeyib qurtarmaq fikrindədir və heç kəsə qulaq asmır, heç kəslə də razılaşmır. Onunla kəsəmət kəsmək üçün yalnız Dədə Qorqudu çağırmalı olurlar və Dədə Qorqud bu işi qismən yoluna qoyur.

Əgər Təpəgöz bir kimsə ilə deyil, yalnız Dədə Qorqudla danışığa gedir və onun şərtləri ilə ("gündə iki adam ilə beş yüz qoyun verəlim") razılaşırsa, buna səbəb Dədə Qorqudda da reallıqla mifin qovuşuq şəkilində olmasıdır. Onun reallığına heç bir şübhə yoxdur, çünki qopuz çalır, söz söyləyir. Dədə Qorqudun ad verməsi isə Allahdan bir az aşağı, yaxud Oğuz elində Allaha ən yaxın olması və həmişə "adını mən verdim, yaşını Allah versin" deməsi onun mifoloji gücü ilə bağlıdır.

Beləliklə, Təpəgözlə real Oğuz adamı danışıq apara bilmədiyini kimi, ona real Oğuz igidi də qalib gələ bilməz. Çünki həqiqətlə mifin qovuşuğunda olan Təpəgözlə özündə həqiqəti və mifi yaşadan Dədə Qorqud dil tapa bilirsə, ona qalib gəlmək istəyən igid də özündə məhz həqiqətlə mifi

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

yanaşı yaşadan obraz olmalıdır. Bu, Basatdır! Basatın real söykənəcəyi Aruzdursa – atasıdırsa, mifik qaynağı aslandan gəlir. Çünki Basat Aruz Qocanın itmiş oğludur və onu "bir aslan bulup götürmüş, bəsləmişdir" (5, 98).

Basat və Təpəgöz döyüşü həyatda və ədəbiyyatda nadir hallarda görünən klassik döyüşdür. Eyni zamanda bu döyüşdə dastan, daha geniş mənada, folklor səciyyəsi özünü göstərir. Təpəgöz Basatı tutub çəkməsinin küncünə salır və elə oradaca Basatı yeməyib gözləyir və dastan poetikasına əməl edilir. Hətta əks hadisə də baş verir, Basatın əvəzinə Təpəgöz cəzalanır. Basat qızdırılmış şışı onun gözünə basır. Beləliklə, "Təpəgözün gözü həlak olur" (5, 101).

Təpəgözün gözü çıxarıldı, mahiyyət etibarilə o artıq ölmüşdür, lakin cismani baxımdan hələ də sağdır. Bundan sonra Basat Təpəgözlə deyil, Çobanın kor oğlu ilə vuruşur. Yəni Basat üçün döyüşün qalan hissəsi müəyyən qədər asan keçə bilər. Lakin kor Təpəgöz öz döyüşünü həm mifik, həm də həqiqi müstəvidə davam etdirir.

"Gözü həlak olan" real Təpəgöz, yəni Çobanın kor oğlu "nərə urdı, hayqırdı kim, tağ və taş yanguləndi. Basat sıçradı. Qoyun içinə mağaraya düşdi" (5, 101). Mifik Təpəgöz Basatın qoyun dərisi içində olduğunu bildi və Basat da mifik düşüncə ilə qoyun dərisi içərisində xilas oldu.

Təpəgöz Pəri anasının ona bağışladığı üzüyünü Basata verir və Basat onu alan kimi mifik düşüncə köməyə gəlir, Təpəgöz Basatın yerini tapır və onu xəncərlə vurmaq istəyir. Basat ondan uzaqlaşır və qurtulur.

Təpəgöz Basatı onun xəzinəsinə sahib olmaq üçün günbəzə göndərir və oranı darmadağın edir, lakin Basat yenə qurtulur.

Bu üç döyüşdən sonra Təpəgöz könüllü şəkildə ölmək istəyir, yəni həqiqi ölüm arzulayır və mağaranı göstərərək

Basata deyir: "Anda iki qılıc var: biri qınlı, biri qınsuz. Ol qınsuz kəsər mənim başımı. Var, götür, mənim başımı kəs!" (5, 102). Basat həmin qılıncı gətirir və Təpəgözün boynunu vurur.

Dastan düşüncəsinə – taktiki gedişə görə, Basat Təpəgözü öldürməlidir və öldürür. Reallıqda dastan təfəkkürü qələbə çalır: Təpəgöz oğuzların heç vaxt qarşılaşmadığı nəhəng düşməndir, bütün düşmənlərdən daha güclü bir düşmən obrazıdır – Oğuz elindən olandır. Beləliklə, xalq təfəkkürü onu göstərir ki, ən böyük, ən nəhəng düşmən də məhz yenə Oğuzdan doğulub böyüyən bir obraz – Çoban oğlu Təpəgöz ola bilər. Belə bir düşməne qalib gələn isə Basatdır, çünki o da Oğuz elindən olandır – Aruz Qocanın oğludur. Folklorşünas O.Əliyev "Kəlləgözün nağılı" və "Təpəgöz" nağıllarından danışarkən tamamilə doğru olaraq yazır: "Xalqın bədii təfəkküründə şərə ayrılan məşabın genişliyi bu şərin konkret ifadəçilərinin nəhəngliyində də ifadə olunmaqdadır. Şərin böyüklüyü öz növbəsində ona qarşı duran qəhrəmanın da əzəmətindən xəbər verir" (3, 33).

Mifik düşüncə baxımından isə heç kəsin gözləmədiyi, hətta dastançının, söyləyicinin belə ağına gəlmədiyi halda Təpəgöz qalib gəlir: Təpəgöz yenidən dirilmək üçün öz ölümünə nail olur. Başqa sözlə, o, öz ölümü ilə yenidən dirilmək istəyir ki, bu, onun mifik doğuluş idealıdır! Beləliklə, boyda miflə dastanın döyüşü başa çatır. Daha geniş planda – strategiyada mifik təfəkkür qalibdir. Bəs bu qələbə eposun poetikasında hansı formada davam edir, yəni Təpəgöz hansı formada dirilir?

Sualın doğru cavabını tapmaq üçün yenidən boyun əvvəlinə qayıdaq. Orada "Gödəsi adam, təpəsində bir gözü" olan (5, 99) müəmmaya Aruz Qoca sahib çıxmaq üçün Bayandır xana deyir: "Xanım münü mana verin, oğlum

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Basatla yaşlıyayım". Bayındır xan "Sənin olsun!" cavabını verir və bundan əvvəl "qoyun ardına düşən" ata Çoban kimi Təpəgözdən uzaqlaşır. Bütün bunların əksinə olaraq Aruz Qoca Təpəgözü evə gətirir, ona sahib çıxır və Təpəgözə yaxınlaşır.

Bəs daha geniş mənada Aruz kimdir? İlk anlamda Dış Oğuzun ağsaqqalı, Qazan xanın dayısı. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə isə bəlli olur ki, Aruz Qoca ilə Qazan xan arasında tarixi bir ziddiyyət mövcuddur və onun əlamətləri hələ XII boydan çox-çox əvvəllər hiss edilməyə başlayır. Belə ki, "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu" kimi tanınan ikinci boyda Qazan xanın təklifi ilə bəylər ova çıxmaq istəyəndə Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar və Qaragünə oğlu Qarabudaq heç bir tərəddüd etmədən onun təklifini "məsləhətdir" sözü ilə qarşılayırlar. Aruz Qoca da həmin sözü təkrarlayır, amma sonra Qazan xana üz tutaraq əlavə edir: "Ağam Qazan, sası dinli Gürcüstan ağzında oturarsan, ordun üstünə kimi qorsan?" Qazan aydır: "Üç yüz yigidlən oğlum Uruz mənim evim üstünə tursun", – dedi" (5, 42).

Son dərəcə sakit keçən bu söhbətin arxasında heç də sakit olmayan başqa mətləb vardır. Belə ki, Aruz qoca ilk dəfə olaraq Uruzu yetişmiş bir igid – varis səviyyəsində görür. İkincisi, Aruz Qocanın verdiyi sualın cavabı Qazan xanda tam hazır idi. Beləliklə, Aruz Qoca ilə Qazan xan arasında ilk səssiz toqquşma məhz burada baş verir.

İndi başqa bir sual meydana çıxır: Bəs Aruz Qocanın Salur Qazana aid döyüslərdə iştirakı necədir? Bu suala cavabı, şübhəsiz, Qazan xanla bağlı boylarda tapmaq mümkündür. V.M.Jirmunski yazır: "Aruz digər Oğuz bəyləri ilə birlikdə Salur Qazan və Uruz uğrunda kafirlərə qarşı vuruşur (11, 609).

Belə ki, sayca ikinci olan "Salur Qazanın evinin yağ-malandığı boy"da Aruz Qoca elə boyun əvvəlindəcə görünür və axırda digər Oğuz bəyləri ilə birlikdə kafirlərə qarşı vuruşur. Sıra ilə dördüncü olan "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"da da Aruz Qoca görünür, lakin qəribədir ki, boyun sonundakı döyüşdə əvvəlki boyda olduğu səviyyədə iştirak etmir. Çünki ikinci boyda Aruz Qoca tam portreti ilə təsvir edilir və hətta digər bəylər kimi "Çal qılıcın, bəyim Qazan, yetdim" deyir. Dördüncü boyda isə həmin təsvir və həmin sözlər yoxdur, onun əvəzində isə yalnız bircə cümlə vardır: "Anun ardınca toquz qoca başları Aruz yetdi" (5, 77). Onu da əlavə edək ki, "Dədə Qorqud kitabı"nın nəşrlərinin birində ikinci boyda Aruz Qocaya aid geniş təsvir və onun döyüşə inamlı münasibəti dördüncü boyda eyni ilə təkrar edilmişdir (6, 85). Amma belə bir fakt onun digər nəşrində yoxdur (5).

Sayca on birinci olan "Salur Qazan dutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy"da isə Aruz Qoca tamamilə görünmür.

Qəribə vəziyyət yaranır: Aruz Qoca birinci dəfə görünür və döyüşdə iştirak edir, ikinci dəfə görünür, lakin döyüşdə iştirakı əvvəlki səviyyədə deyil, üçüncü dəfə isə nə görünür, nə də döyüşdə iştirak edir. Bizcə, bunlar Qazan xanla Aruz arasındakı münasibətlərin tənzimlənmə mexanizminə aid son dərəcə dəqiq bir riyazi silsilənin həlledici hədləri və həlqələridir.

Aruz Qoca və Qazan xana aid bu xronologiya hər iki obraz arasında olan tarixi ziddiyyət məsələsinə tam aydınlıq gətirmiş olur. Beləliklə, təsdiq edilir ki, Aruz Qoca ilə Qazan xan arasındakı ziddiyyət ikinci boydan başlayaraq addım-addım davam etmiş, XII boyda isə özünün ən yüksək səviyyəsinə – zirvə nöqtəsinə çatmışdır.

Beləliklə, Aruz Qoca ilə Qazan xan arasındakı ilk dia-

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

loqla Aruz Qocadan, geniş mənada Dış Oğuzdan Qazan xana, bütövlükdə isə İç Oğuzla qarşı kin-küdurət hissi görünməyə başlayır və Dış Oğuzda İç Oğuzla qarşı yad bir əhvali-ruhiyyənin formalaşmasına təkan verir. Həmin fikrin qəti təsdiqi Qazan xanla bağlı boylardan başqa "Bamsı Beyrək" boyunda da reallaşır. Burada Dış Oğuzdan olan Dəli Qarcar Oğuz elinin bilicisi Dədə Qorquda qarşı dayanır. Heç bir boyda görünməyən qeyri-adi hadisə baş verir: Dəli Qarcar Dədə Qorqudla üz-üzə gəlir və onu təhqir edir. Hərgah Dəli Domrulun da Dış Oğuzdan olduğunu nəzərə alsaq, belə məlum olur ki, Dış Oğuz İç Oğuzla üz-üzə gəlib ona qarşı dayanmaqdan ötrü müəyyən məşqlər edir, sınaq mərhələsi keçir və çox ehtiyatlı formada Dış Oğuz bəyləri düşmən obrazına çevrilərək bir növ kafirlərin yerini tutmağa hazırlanırlar.

Belə bir təşəbbüs onların təsvirində də özünü göstərir. Məsələn, kafirlərdən olan Arşun oğlu Dirək Təkur, demək olar ki, Aruz Qocanın tam özüdür: "Ol qələnin bir Təkuru var idi. Adına Arşun oğlu Dirək Təkur deərlərdi. Ol kafərin altmış arşun qaməti vardı. Altmış batman gürz salardı" (5, 94).

Aruz Qocanın portretinə gəldikdə isə eposda o, belə təsvir edilir: "Altmış ərkəc dərisindən kürk eləsə, topuqlarını örtməyən, altı ögəc dərisindən külah etsə, qulaqlarını örtməyən, qolı-budı xıracə, uzun baldırları incə, Qazan bəgün tayısı At ağızlu Uruz qoca çapar yetdi: Çal qılincın, bəgüm Qazan, yetdim!" – dedi (5, 49-50). Nəhəng qorqudşünas O.Ş.Gökyay da yazır ki, Yazıçıoğluna aid oğuznamədə Aruz Qoca "90 dəridən kürk olsa, topuğunu örtməyən, doqquz dəridən şəbkülah olsa, tülügün örtməyən" (4. s. JXL1) bir obrazdır. Yaxud bir az sonra yenə əlavə edərək bildirir ki, Aruz "əski dastan gələnlərindəki

dev qəhrəmanlara" oxşayır (4, s.JXL11). Xatırladaq ki, qırğızlarda Təpəgözü "yalqız gözlü dev" kimi tanıyırlar (11, 598).

"Dədə Qorqud" eposunun ardıcıl və sistemli tədqiqatçılarından olan professor Ş.Cəmsidov eposdakı obrazları bir-birindən fərqləndirən maraqlı bir məsələyə toxunur: "Qəhrəmanların atları boz, qonur, qara və qırmızı rənglidir; düşmən atları isə aladır" (2, 63). Ona görə də biz Dirək Təkurla Aruz Qocanın oxşar təsvirinə təsadüf kimi baxmırıq. Unutmaq lazım deyildir ki, eposda obrazların nəhəngliyinin göstərilməsi müxtəlif variantlarda həyata keçirilir. Məsələn, biri sapandına görə, digəri əlli yeddi qalanın kilidini almasına görə, üçüncüsü əjdahalar ağzından adam xilas etməsinə görə tanınır. Bu müxtəliflik və rəngarənglik epos poetikasının mahiyyətidir. Deməli, müəyyən bir məsələnin tam təsdiqi üçün onunla bağlı informasiyanın bir neçə dəfə təkrarı məqbul hesab edildiyi kimi, eyni bir ideyanın da təqdimatında müxtəlif yönərdən yanaşmanın, bir-birindən fərqli informasiyaların bir araya gətirilməsi də epos poetikasına qətiyyən zidd deyildir. Beləliklə, Aruz Qocanın portreti ilə Arşun oğlu Dirək Təkurun portretinin, demək olar ki, üst-üstə düşməsi və eposda bu tipli portret eyniliyinin başqa heç bir obrazda müşahidə edilməməsi Aruz Qoca ilə Dirək Təkür arasında bərabərlik işarəsi qoymağa imkan verir. Beləliklə, yalnız atların rəngi deyil, təsvirin gücü də qəhrəmanla antiqəhrəmanı seçməyə xidmət göstərir.

Beləliklə, Təpəgözün mifik planda qələbəsi – onun yenidən dirilmək təşəbbüsü Aruz Qocada üzə çıxır: o, Beyrəyi öldürür. Hətta maraqlıdır ki, Aruz Qocanın ölüm aksiyası Təpəgözün ölümü ilə eyniyyət təşkil edir: "Basat qaqıb yerindən turı gəldi. Buğra kimi Təpəgözi dizi üzərinə

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

çökdürdi. Təpəgözün kəndi qılıclə boynını urdı" (5, 103). Yaxud: "Aruz Qazanın üzərinə at saldı. Qazanı qılıcladı, zərrə qədər kəsdirəmədi, ötə keçdi. Nöbət Qazana gəldi. Altmış tutam ala köndərin qoltuq qısdı, Aruza bir köndər urdı. Köksindən yalab dəq ötə keçdi. At üzərindən yerə saldı. Qarındaşı Qaragünəyə işarət etdi: "Başını kəs!" – dedi. Qaragünə atdan endi. Aruzın başını kəsdi" (5, 126).

Təpəgözün Aruz Qoca simasında üzə çıxması ən yaxın dövrün hadisəsidir, yəni Təpəgözün ölümü ilə Aruzun Beyrəyi öldürməsi arasında o qədər böyük zaman fasiləsi yoxdur. Amma uzaq gələcəkdə Təpəgözü Basat əvəz edə bilər, çünki Təpəgözdəki mənfi elektrat birbaşa onu öldürən Basata keçmişdir. Əslində "Təpəgöz" boyundakı Basat dastanla mifin sərhəddində dayanır. O, Təpəgözü öldürənə qədər və Təpəgözü öldürəndə dastan qəhrəmanıdır, onu öldürdükdən sonra isə mifik qəhrəmana çevrilir. Bu çevrilmə dastançının şahidliyi ilə Beyrək tərəfindən söylənir:

"Yigitlərim, Aruz oğlu Basat gəlmədin, Elim-günim çapılmadı,

Qaytabanda dəvələrim bozlatmadın,

Qaraqucda Qazlıq atım kişnətmədin,

Ağca qoyunlarım mənrişmədin,

Ağca yüzli qızım-gəlünim əkşəşmədin,

Ağca yüzli görklimi Aruz oğlu Basat gəlüb almadın,

Elim-günim çapmadın,

Qazan mana yetişsün" (5, 125).

Bütün bunlardan göründüyü kimi, Təpəgözün eposun poetikasında tutduğu yer və mövqe nə qədər möhkəmdir, daşdığı funksiya da bir o qədər çoxşaxəlidir. Təpəgöz həm öz düşmənçiliyi, həm də Basata məğlubiyyəti ilə Oğuz

elinin gücünü əks etdirir. Çünki Təpəgözün simasında ən böyük düşmən, Basatın simasında isə Təpəgözü məğlub edən ən qüdrətli qəhrəman Oğuz elindən olandır. "Dədə Qorqud" eposunda Oğuz təfəkkürü Oğuzdan başqasını qəbul etmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud-2. Bakı, Elm, 1999
2. Cəmşidov Ş. Kitabı-Dədəm Qorqud. Bakı, Elm, 1999
3. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı, Səda, 2001
4. Gökyay O. Ş. Dədəm Qorqud kitabı. İstanbul, 2000
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977
7. Kitabı-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, 2000
8. Koroğlu X. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, Yurd, 1999
9. Sultanlı Ə. Məqalələr. Bakı, Azərənəşr, 1974
10. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, Elm, 1972
11. Jirmunskiy V.M. Törkskiy qeroiçeskiy gpos. Leninqrاد, Nauka, 1974

BAYINDIR XANIN NƏVƏSİ URUZ

“Dədə Qorqud” eposunda öz geniş bədii ifadəsini tapan qəhrəmanlıq motivləri uzun illər boyu müxtəlif cəhətlərdən öyrənilmiş, bu barədə mötəbər elmi mülahizələr söylənilmiş və gələcəkdə də söyləniləcəkdir. Digər tərəfdən qəhrəmanlığın tədqiqi ənənəsi yalnız “Dədə Qorqud” kimi nəhəng bir abidənin qəhrəmanlıq eposu olması ilə bağlı deyil, eyni zamanda onunla əlaqədardır ki, araşdırmanın bu istiqaməti eposun qaranlıq qalan bir çox cəhətlərinə aydınlıq gətirməyə imkan verir.

Məlumdur ki, gənc bahadır Uruz eposun üç boyunda iştirak edir: ikinci boy – “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”, dördüncü boy – “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy” və on birinci boy – “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”. Tədqiqatçılar həmin boyları müqayisə edərək çox haqlı olaraq on birinci boyu digər iki boydan fərqləndirir və Uruz üçün əsas, aparıcı boy hesab edirlər. Orxan Şaiq Gökyay XI boyu nəzərdə tutaraq diqqətə çatdırır ki, orada “hakim rol gənc Uruzun

üzərindədir” (1). Yaxud Xalıq Koroğlu yazır: “Qazanın oğlu Uruzdan üç dəfə bəhs olunur. Birinci dəfə o, atasının çadırlarını qoruduğu zaman əsir düşür. İkinci dəfə də onun əsir düşməsi təsvir olunur. Yalnız bir boyda Uruz əsas qəhrəman kimi çıxış edir: böyük igidlik göstərib atasını əsirlikdən qurtarır” (3, 173).

Lakin bu fikirlərdən belə anlaşılmamalıdır ki, Uruz XI boyun əsas qəhrəmanı olsa da, onun başqa boylarda iştirakı elə bir əhəmiyyət daşımır. Yaxud iştirakçısı olduğu ikinci və dördüncü boylar epos poetikası baxımından heç nə ilə fərqlənmir və artıq hesab edilməlidir. Əksinə, biz yuxarıdakı qənaətlərlə razılaşsaq belə, Uruzun nəinki digər iki boydakı mühüm rolunun, hətta adı ara-sıra çəkilən və bəzən heç çəkilməyən boylarla da ciddi əlaqəsinin danılmaz olduğu fikrindəyik. Başqa sözlə, Uruz harada varsa, o yer, o məqam “Dədə Qorqud” eposunun poetikası ilə birbaşa əlaqədardır.

Eposun mətnində Uruzla ilk tanışlıq “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”a təsadüf edir: “Atağuzlu Uruz qoca iki dizinin üstünə çökdi. Aydır: “Ağam Qazan, sası dinlü Gürcüstan ağzında oturarsan, ordun üstünə kimi qorsa?”

Qazan aydır: “Üç yüz yigidlən oğlum Uruz mənim evim üstünə dursun”, – dedi” (2, 42).

Daha geniş mənada folklor mətnləri, konkret anlamda isə Oğuznamələr üçün tipik səciyyə daşıyan epik ənənəyə görə, əgər bu zaman yurda qəfil basqı olsa, Uruz kiçik bir dəstə ilə düşmənin son dərəcə böyük qüvvəsinə qalib gəlməli, onu darmadağın etməli, hətta Dədə Qorqud bu igidin qəhrəmanlığı müqabilində ona ad verməlidir. Lakin heç də belə olmur.

Qazan xanın bu tapşırığından sonra tamamilə gözlənil-

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

məz hadisə baş verir. Yəni Uruz kafirlərin yurda hücumuna sinə gərmək, onlara müqavimət göstərmək, nəhayət, qələbə çalmaq əvəzinə ciddi şəkildə məğlubiyyətə uğrayır: Anası Burla xatun yesir olur, nənəsi dəvə boynunda asılı gedir, Uruzun özünü isə kafirlər əli-qolu bağlı aparırlar.

Eposun sıra ilə birinci olan “Dirsə xan oğlu Buğac xan” boyunda gənc qəhrəmanla bağlı qeyri-adi bir hadisə – onun buğaya yenilməz şəkildə qalib gəlib Dədə Qorquddan Buğac adı alması ilə müqayisədə Uruzun məğlubiyyəti həm eposun strukturunda, həm də Oğuz elində görünməmiş və gözlənilməz hadisəyə çevrilir. Bəs konkret olaraq bu gözlənilməzlik həm eposun strukturu, həm də Oğuz eli üçün hansı mahiyyət kəsb edir?

Eposun strukturunda qeyri-adiliyə gəldikdə bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz epik ənənə, daha doğrusu, epik ənənənin pozulması ilə bağlıdır. Yəni epik ənənənin tipoloji həlqələri kimi Buğacın, Beyrəyin, Basatın şücaəti qalsın bir tərəfə, ən azı Yeynək, Səyrək, İmran necə qalib gəlirdilərsə, Uruz da eləcə qalib gəlməli idi. Lakin bunlara bənzər heç nə baş vermir. Beləliklə, klassik epik ənənə ilə yeni bir düşüncə üz-üzə gəlir və toqquşur.

Oğuz eli üçün isə gözlənilməzlik birbaşa Uruzun şəxsiyyəti ilə bağlıdır. Nəzərə alsaq ki, vuruşda düşməne məğlub olan Qaraca Çoban, yaxud da hər hansı bir bəyin oğlu, məsələn: Yegnək, Səgrək, İmran olsaydı, bəlkə də diqqəti o qədər çəkməzdi. Belə ki, Uruz gənc olması baxımından onlarla bir sırada dayansa belə, şəcərə baxımından onlardan ciddi şəkildə ayrılır. Yəni Oğuz eli üçün nadir vəziyyəti, gözlənilməzlik onunla bağlıdır ki, Uruz bəylərbəyi Qazan xanın oğlu, hətta bir az da irəli getmiş olsaq, xanlar xanı Bayındır xanın nəvəsidir. Başqa sözlə, Uruz öz yaşıdları ilə müqayisədə daha möhtəşəm qələbə çalmalı idi, amma

bunun tam əksi oldu.

Beləliklə, eposun mətnindəki ilk tanışlıq zamanı Uruz xüsusi, əlahiddə bir qəhrəmanlıq göstərmir və qəhrəmanlığı qalsın bir tərəfə, hətta gözlənilmədən əsir düşür. Nə qədər qəribə olsa belə, bunun özü də təbiidir və eposdakı hadisələrin dramatizmini daha da artırmaq məqsədi daşıyır. Doğrudur, belə bir vəziyyət dastandakı epik ənənəyə uyğun gəlmir, lakin eyni zamanda folklor düşüncəsinə zidd deyil. Yəni dastançılıq naminə vəziyyəti bir az da gərginləşdirmək üçün hər hansı bir təsadüfi obraz deyil, süjetdəki bu vəziyyətə tam uyğun gələn, həmçinin geniş mənada eposun poetikasına tam cavab verən qəhrəman tapılmalıdır. Eyni zamanda həmin qəhrəman hadisələrin inkişafını kəskinləşdirmək iqtidarına malik olmalıdır. Uruz tanınmaq arealına görə məhz belə qəhrəmandır, çünki o, Qazan xanın oğlu, Bayındır xanın nəvəsidir!

Başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, gözlənilməz məğlubiyyət, yəni eposdakı gənc qəhrəmanın qələbə çalmaq ənənəsinin pozulması, heç şübhəsiz, digər bir məqamda kompensasiya olunmalıdır və olunur da. Yəni Uruzun əsirlikdəki dəyanət və dönməzliyinə söykənən davranışı ona qələbəyə bərabər tutula bilən şərəf və ləyaqət gətirir. Çünki əsirlikdə ana və oğul üçün bir-birindən dəhşətli iki yol var: ya Burla xatun özünü təqdim edib kafirlərə təslim olmalı, ya da öldürülmüş Uruzun əti qovurma kimi anasına yedizdirilməlidir. Bu yola görə Uruz doğru yol seçərək mənəvi qələbə qazanır: “Uruz aydır: “Ağzın qurısın, ana! Dilün çürisin, ana! “Ana həqqi – Tənri həqqi” denilməsəydi, qalqubanı yerimdən turaydım, yaqanla boğazından tutaydım. Qaba öncəm altına salaydım. Ağ yüzini qara yerə dəpəydim. Ağzunla yüzindən qan şorladaydım. Can tatlusın sana göstərəydim. Bu nə sözdür? Saqın, qadın ana! Mənim üzərimə

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

gəlməyəsən! Mənim üçün ağlamıyasan! Qoy bəni, qadın ana, çəngələ ursunlar! Qoy ətimdən çəksünlər, qara qaurma etsünlər, qırq bəg qızının öginə ilətsünlər. Anlar bir yedigində sən iki yegil! Səni kafərlər bilməsinər, tuymasınlar” (2, 47). Uruzun bu düşüncəsi geniş mənada Oğuz igidlərinin qəhrəmanlığı səviyyəsində deyil, amma qəhrəmanlıq elementidir!

Uruzun bu əsirlik dövrü başqa bir məsələyə də aydınlıq gətirir. Əsirlikdə ikən onun can şirinliyinə əsir olmağın fəlakətlə nəticələnməyə barədə müəyyən təsəvvürə malik olması təsdiq edilir. Hər halda eposun mətnindən aydın olur ki, Dəli Domrulun ata və anası məhz can şirinliyinin güdazına gedirlər. Şübhəsiz, eposun mühafizə edib saxladığı əxlaqi dəyərlər sistemində belə bir cəhət qabarıqdır ki, özünü qoruyan və qorumağa çalışan kimsə daha tez fəlakətə düşər olur (qorxan gözə çöp düşər!). Oğuz elinin igidi də, sıravisi də qorxu bilməz insanlardır. Necə ki Dəli Domrulun xanımı onun yolunda canını verməyə hazır olduğunu bildirir və bu, Tanrının xoşuna gəlir, Tanrı da onların hər ikisinin – Dəli Domrulun da, xanımının da yaşını artırır. Əvəzində isə dəli Domrulun ata və anası öz canlarını tapşırmağa olurlar, yəni can şirinliyinin əsiri olanlar öz canlarını itirirlər.

Beləliklə, həmin boyda Uruzun can şirinliyinə əsir olmamaq barədə qənaəti onun ciddi bir igidlik keyfiyyətindən xəbər verir. Hər halda Uruz müəyyən igidliklər nişanələrinin daşıyıcısıdır və bu igidliklər barədə bizi Uruzun özü məlumatlandırır.

Məlumatdan bəlli olur ki, Uruz mahir ovçudur, yəni ovçuluq sahəsində sınaqdan çıxmış bəylərdəndir. Hərgah belə olmasaydı, Uruz ov üçün gərək olan şahin quşundan, vurulmuş ovu tapıb gətirən tazıdan-tuladan danışmazdı.

Yaxud Uruzun ağaca müraciətlə dediyi aşağıdakı sözlər

də tam təbii səslənir:

“Məni sənə asarlar götürməgil, ağac!
Götürəcək olursan, yigitligüm səni tutsun, ağac!”
(2, 48)

Bir az sonra yenə deyir:

“Bəglikdə toymadın özümə yazıx!
Yigitliginə usanmadın canıma yazıx!” (2, 48)

Heç şübhəsiz, bunlar Uruzun öz igidliyini açıq-açığına öyməsi faktlarıdır. Daha ümdəsi və inandırıcı isə budur ki, Uruz “Tavla-tavla bağlananda atuma yazıx!” (2, 48) deməklə ata tərəfindən ona ayrılmış mirasının mövcud olmasını bəyan edir. Ayrılmış miras isə, şübhəsiz, Uruzun müəyyən bir qəhrəmanlığının nəticəsidir. Çünki Buğac igidlik göstərəndə Dədə Qorqud onun atası Dirsə xana məsləhət görmüşdür ki, Buğaca bəylik və taxt, bədəvi at və qoyun, qızıl dəvə və ev, nəhayət, çiyi quşlu don – cübbə versin (2, 36). Bu, etnosa bağlı müəyyən bir etiketdir ki, həmin etiket vasitəsilə kiminsə igidliyi təsdiqlənmiş olur. Beləliklə, tövlə-tövlə ata sahiblik Uruzun igidliyinin etiraf faktıdır.

Boydakı daha bir əhəmiyyətli cəhət Qazan xanın özünün Uruza başqalarından fərqli dəyər verməsidir. Belə ki, kafirlərlə savaş başlamamışdan öncə Qazan xan Qaraca çobana deyir: “Qaracıq çoban, anamı kafərdən diləyəlim, at ayağı altında qalmasun” (2, 48). Amma elə ki döyüşdən sonra anası, arvadı və oğlu azad olur, onda əsas diqqət oğlu Uruza yönəlir: “Qırq baş qul, qırq qırnaq oğlu Uruz başına azad elədi” (2, 50). Deməli, anasına və arvadına görə yox,

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

məhz Uruza görə atılan bu addım – qırx qulun, qırx kəninizin bağışlanması Uruzun varislik statusu ilə bağlıdır, çünki Uruz Qazan xanın oğlu, Bayındır xanın nəvəsidir!

Uruzla ilk tanışlıq boyunda onun igidliyi barədə ümumi təsəvvür əldə etsək də, bu baxımdan sayca dördüncü olan “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy” daha maraqlıdır. Maraqlıdır ki, həmin boyda Qazan xanla oğlu Uruzun müəyyən qarşılaşması verilmişdir: “Qazan sağına baqdı, qas-qas güldü. Solına baqdı, çox sevindi. Qarşısına baqdı, oğlancığını – Uruzu gördü. Əlin-əlinə çaldı ağladı. Oğlu Uruza bu iş xoş gəlmədi. İlərü gəldi, diz çökdü. Babasına çağırıb soylar, görəlmiş, xanım, nə soylar. Aydır:

...Qarşuna baqdın, bəni gördün, ağladın.
Səbəb nədir, degil mana...” (2, 68)

Qazan xanın dediyindən bəlli olur ki, sağ tərəfində ad-san qazanan qardaşı Qaragünəni, sol tərəfdə ad-san qazanan dayısı Aruzu görüb. Sonra isə sözünü davam etdirir:

“Qarşum ələ bağduğumda səni gördüm.
On altı yaş yaşladın.
Bir gün ola, düşəm öləm, sən qalasan –
Yay çəkmədin, ox atmadın,
Baş kəsmədin, qan tökmədin,
Qanlı Oğuz içində çöldi almadın.

Yarınkı gün zəman dönüb, bən ölib sən qalıcaq tacım-taxtım sana vermiyələr, – deyü sonımı andım, ağladım, oğul! – dedi” (2, 69).

Bunu eşidən Uruz isə çox sərt şəkildə atasına söyləyir ki, hünəri oğul atadan görər, mən də səndən heç nə görməmişəm, bəs necə qəhrəmanlıq göstərim? Belə bir doğru

söz Qazan xanı yerindən tərpedir və Qazan xan oğlu Uruzla ova çıxır. Əsas məqsəd də budur ki, hünər göstərdiyi yerlərlə oğlunu tanış etsin. Lakin ov səfərində kafirin on altı minlik qoşunu gəlib onlarla vuruşa başlayır. Ondan qələbə çalmağı gözləyən dinləyici burada da məyus olur. Uruzun sayqısızlığı eposun mətninə görə, onun ikinci dəfə əsir düşməsinə səbəb olur. Beləliklə, ikinci boydakı vəziyyət gözlənilmədən təkrar edilir. Yenə də Uruz qələbə əvəzinə dustaq düşür.

Hələlik bundan xəbəri olmayan Qazan xan oğlunun qorxaraq anası yanına qaçması haqqında ehtimalı eşidib bərk qəzəblənir və onu altı yerə böləcəyini söyləyir. Lakin yurda qayıdanda bəlli olur ki, Uruz bəylərin dediyi kimi “quş ürəkli” deyilmiş. Xan qızının təkidi ilə Qazan xan oğlunun arxasınca yollanır. Burla Xatun da öz dəstəsi ilə gəlir və bəylərin birliyi nəticəsində Uruz Dərbənddə dustaqlıqdan azad edilir. Əvvəlki boydakı əhvalat yenə də təkrar olunur: “Qırq evli qulla qırq cariyə oğlu başına çevirdi, azad eylədi” (2, 78).

Beləliklə, yalnız ikinci və dördüncü boyların sonluqları deyil, dördüncü boyun proloqunda Qazan bəyin oğlu haqqındakı düşüncələri, yəni onun gələcəkdə taxt-taca sahib çıxmağı barədə arzusu bir daha sübut edir ki, eposun mətnində Uruza olan ardıcıl marağın real bir səbəbi var: Çünki Uruz Qazan xanın oğlu, Bayındır xanın nəvəsidir!

Ən maraqlı cəhət odur ki, Uruzun kim olması və epik ənənəyə uyğun gələn qəhrəmanlıq göstərməsi və onun haqqında ən əhəmiyyətli məlumatlar məhz on birinci boyda, yəni “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”da verilir. Burada ilk növbədə gənc Uruz özü özünü tanıyır: “Məgər, xanım, Qazanın bir oğlancığı vardı, böyüdi, yigidcik oldu. Bir gün ata binüb divana gəlürkən bir

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

kişi aydır: “Məgər sən xan Qazanın oğlu degilsən?” – dedi. Uruz qaqdı, aydır: “Mərə qavat, mənim babam Bayındır xan degilmidir?” Ayıtdı: “Yox, ol, ananın babasıdır, sənin də-dəndir”. Uruz: “Mərə, ya bənim babam ölümüdür, dirimidir? – dedi. Böylə degəc oğlan məlul oldu, atını qayıtdı, gerü döndü” (2, 119).

Beləliklə, təfəkkürdəki qəfil dəyişiklik əsl qəhrəmanlığa yol açır. Həyat sabit və sakit formadan qəhrəmanlığa imkan və şərait yaradan mərhələyə keçir. Həmin ənənə başqa boylarda da özünü bu və ya digər dərəcədə göstərir. Məsələn, eposun mətnindəki “Uşun qoca oğlu Səgrək bo-yu”nda belə bir məqam açıqca müşahidə edilməkdədir: “Məgər xanım, Uşun qocanın kiçik oğlu Səgrək eyü, ba-hadır, alt, dəlü yigit qopdı. Bir gün yolu bir dərnəgə uğradı, qondılar. Yemək-içmək etdilər. Səgrək məst oldu. Tışra ayaq yolına çıxdı. Gördü kim, öksüz oğlan bir qızanı çə-kişür. “Mərə noldunuz?” deyü bir şillə birinə, bir şillə birinə urdı. Əski tonun biti, öksüz oğlanın dili acı olur. Biri aydır: “Mərə, bizim öksüzlüğümüz yetməzmi, bizi niyə urarsan? Hünərin var isə, qartaşın Əlincə qələsində əsirdir, var, anı qurtar!” – dedi” (2, 110-111).

Belə bir təsadüf nəticəsində Səgrək qardaşı Əgrəyin əsirlikdə olduğunu bilir və qardaşının arxasınca gedərək onu azad edir.

Tipoloji baxış nöqtələri eyniyyət təşkil edir: Uruz atası haqqında səhih məlumat alır və onun əsl qəhrəmanlığına yol açılır, həmçinin Səgrək əsirlikdə olan qardaşı Əgrək haqqında eşidir və onun qəhrəmanlığına şərait yaranır: Uruz atası Qazan xanı xilas edir, eyni zamanda Səgrək də qardaşı Əgrəyin xilaskarı olur.

Mətdən aydın olur ki, Uruz atasının kim olduğunu biləndən sonra birbaşa döyüşə deyil, anasının yanına gəlir:

“Anasına gəldi, burada anasına soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış, aydır:

Mərə ana, mən xan oğlu degilmişəm.
Xan Qazan oğlu imişəm.
Mərə qavat qızı, munı mana neçün deməzdin?
Ana həqqi, Tənri həqqi degilmişsə,
Qara polad uz qılucum tartaydım,
Ğafillicə görklü başın kəsəydim,
Alca qanın yer yüzünə dökəydim, – dedi” (2, 119).

Göründüyü kimi, Uruzun anasına dediyi bu sözlər ikinci boyda əsirlikdə olarkən ona ünvanladığı sözlərlə tam eyniyyət təşkil edir. Hər iki halda Uruz ana müqəddəsliyinə sığınır və hər iki halda Uruz qəzəblidir. İndi artıq tam şəkildə və ideya səviyyəsində bildirilir ki, Uruz Qazan xanın oğlu, Bayındır xanın nəvəsidir! Yenə xatırladaq ki, Səg-rəyin də anasına məhz bu cür müraciət etməsi Uruzun müraciəti ilə tam eyniyyət təşkil edir.

Eposda Uruzun ətrafında olan ən qabarıq motivlərdən biri ata-oğul münasibətidir. Faktlar göstərir ki, bu motiv abidədə qırmızı xətt kimi keçir. Atalar oğullarına güvənc yeri kimi baxır, oğullar da dara düşmüş atalarını xilas edirlər. Məsələn, Dirsə xan öz nöqərlərinin felinə uyub oğlu Buğacı öldürmək istəsə də, sonda bu, reallaşmır və hadisələr əks istiqamətdə elə cərəyan edir ki, Buğac öz atasının xilaskarına çevrilir.

Yaxud təsəvvür edək ki, Basat qazamatdan qayıtmasaydı, qardaşı kimi atası Aruz qoca da Təpəgözün qurbanı olacaqdı. Demək, dolayı yolla olsa belə, Basat atasını xilas edir.

Yaxud İmran atası Bəkili əvəz etməklə onun xilas-

karına çevrilir.

Və yaxud da heç kəsə qəribə gəlməməlidir ki, Beyrək azad olub yurda dönəndən sonra digər gənc bahadırlar kimi öz atasını xilas edir, yəni barmağının qanı ilə onun gözlərini sağaldır. Bizcə, tutulan atanın azad olunması ilə tutulan gözün açılması, yəni Beyrəyin atasının bir növ yenidən həyata qaytarılması eyni səviyyədədir.

Göründüyü kimi, Uruzun da öz atasını xilas etməsi bu silsiləyə daxildir. Amma daha dəqiq desək, eposun mətnindəki digər ata-oğul münasibətləri məhz müstəqil olmayıb, Uruzla Qazan xan arasındakı münasibətlərin təkrarıdır.

Bəs igidlik göstərən Oğuz bəyinə Dədə Qorqudun gəlib ad vermək ənənəsi baxımından Uruzun payına nə düşür? Şübhəsiz, bəlli bir faktdır ki, Dədə Qorqud başqa boylarda gördüyümüzün tamamilə əksinə olaraq Uruza gəlib ad vermir. Bəs nə üçün?

Bunun üçün eposun mətnində Dədə Qorqudun ad verdiyi məqamları xatırlamaq lazımdır. Belə bir hadisə ilk dəfə Dirsə xanın oğlu Buğacla bağlıdır. Dədə Qorqud Dirsə xana üz tutaraq deyir: “Bayındır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş sənənin oğlun, adı Buğac olsun. Adını bən verdüm, yaşını Allah versün, – dedi” (2, 36). İkinci dəfə Baybörənin oğlu “Bir-iki demədi, kafərlərə qılinc urdı. Baş qaldıran kafərləri öldirdi, gəza eylədi. Bəzirganların malını qurtardı” (2, 53). Dədə Qorqud da gəlib məhz buna görə ona Beyrək adını verdi: “Bunun adı Boz ayğırılı Bamsı Beyrək olsun! Adını bən dedim, yaşını Allah versün! – dedi” (2, 54). Üçüncü dəfə Aruz qocanın oğlu “at basıban, qan sümürdüynə” görə Dədə Qorqud gəlib ona da ad verir: “Ulu qardaşın adı Qıyan Selcikdir. Sənənin adın Basat olsun! Adını mən verdim, yaşını Allah versün!” – dedi” (2, 98).

Buradaca belə bir cəhəti qeyd edək ki, Buğaca buğaya qalib gəldiyinə görə, Basata ata qalib gəldiyinə görə ad verildiyi üçün yəqin Beyrəyə də (“börü” qurd mənasındadır) qurdu basdığına görə ad vermişlər. Ehtimal ki, həmin boyun belə bir variantı mövcud olmuşdur.

Ancaq dastanda Dədə Qorqud gəlib Uruza ad vermir, çünki Uruz tanınan bəylərdəndir, yəni Qazan xanın oğlu, Bayındır xanın nəvəsidir!

Bütün bu faktlar göstərir ki, Uruz bir tərəfdən öz yaşlıları olan bəylərdən fərqlənir, digər tərəfdən də eposun strukturunda aparıcı bir mövqe daşıyır. Bəlkə, belə demək olar ki, “Dədə Qorqud” eposunun mətnində ayrıca bir “Uruz” Oğuznaməsi var. Düşünmək olar ki, eposla bağlı epik ənənə daha çox hakimiyyət şəcərəsinin təsiri ilə yaranan ənənədir. Uruz isə hər şeydən qabaq, eposda epik ənənənin qoruyucusudur. Həyatda sayılıb seçilən nəsil ənənəsi, yəni şəcərəsi olan və həyatda şəcərəsini qorumağı bacaran eposda da epik ənənəni qorumağa daha çox səlahiyyətlidir. Belə bir səlahiyyət sahibi məhz Uruzdur, çünki Uruz Qazan xanın oğlu, Bayındır xanın nəvəsidir!

ƏDƏBİYYAT

1. Gökyay Orxan Şaiq. Dədə Qorqudun kitabı. İstanbul, 2000
2. Kitabı-Dədə Qorqud (F.Zeynalov və S.Əlizadə nəşri). Bakı, 1988
3. Koroğlu Xalığ. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, 1999

DIRSƏ XAN OĞLU BUĞAC

Xalqın ən ümdə istək və arzularının təcəssümü olan qəhrəmanlıq dastanlarının məzmun və mahiyyəti onlardakı süjetin, təsvir edilən hadisə və əhvalatların real çözümlü ilə müəyyənleşə bildiyi kimi, ən çox da qəhrəmanın özünün mövqeyinin açılışı və təyini ilə təsdiq olunur. Dastanda qəhrəmanla bağlı hadisələri düzgün oxumaq, qəhrəmanı olduğu kimi dəyərləndirmək, qəhrəmanın şəxsiyyətində və fəaliyyətində ehtiva olunan xalq fikrini və düşüncəsini tam dəqiqliyi ilə tapmaq və aşkara çıxarmaq folklorşünaslığın ana vəzifəsidir. Bəlkə elə buna görədir ki, eposşünaslıqda bir çox həqiqətlərin meydana çıxması, bir çox mübahisələrin isə səngimədən baş alıb getməsi üçün də əsas səbəb məhz qəhrəman amilidir. Ona görə də folklorşünaslıqda “Dədə Qorqud” eposundakı Qazan xan, Uruz, Basat, Buğac, Beyrək, Dəli Domrul kimi surətlərin taleyi ilə bağlı məsələlərin dönmə-dönə araşdırılması təbii və məntiqidir.

Başqa bir cəhət də vardır ki, bəzi obrazlar digər qəhrəmanlarla müqayisədə az öyrənilmiş və yaxud da hər hansı bir tədqiqatın mövzusunə çevrilməmişdir. Bu baxımdan yanaşdıqda qorqudşünaslıqda yalnız ad vermə baxımından heç vaxt ikinci plana keçməyən Dirsə xan oğlu Buğac obrazının eposdakı mövqeyinə bir az da aydınlıq gətirmək mümkündür.

Digər tərəfdən, “Dədə Qorqud” eposunun poetikasının öyrənilməsi eposun ayrı-ayrı müstəqil boylar kimi deyil, vahid bir abidə kimi təsdiqinə də geniş imkan yaradır. Şübhə yoxdur ki, boyların bəzilərini süjetinə və qəhrəmanın fəaliyyətinə görə müstəqil folklor nümunəsi kimi düşünüb, ayrıca, əlahiddə şəkildə götürüb təhlil etmək də mümkündür. Amma “Dədə Qorqud” eposu vahid mexanizm halında

götürüldükdə boyların ayrı-ayrı təhlili ilə müqayisədə nəhəng və möhtəşəm görünür və əzəmətli ideyaların daşığı-cısına çevrilir. Vaxtilə eposun birinci boyu haqqında belə yazılmışdır: “Dirşə xan oğlu Buğac xan hekayəsi”nin qəhrəmanlarına öteki Dədə Qorqud dastanlarında raslanmamaqdadır” (1, CL11). Həmin fikir başqa bir mənbədə daha geniş formada təsdiq edilir: “Buğac xanla bağlı oğuznamə tematik baxımdan “Dədə Qorqud kitabı”nın heç bir boyuna daxil olmur və oğuzların xanı Bayındır xanın adı ilə çox zəif bağlılığı var. “Buğac xan boyu”nun əsas qəhrəmanlarının adı “Dədə Qorqud kitabı”nın digər oğuznamələrində yoxdur” (3, 105-106). Hətta başqa bir fikirdə Buğacla bağlı boyun “əsas mövzu ilə kontrast” təşkil etdiyi göstərilir (4, 604). Ancaq unutmaq olmaz ki, “Dirşə xan oğlu Buğac xan boyu”nun eposun bütöv mətni ilə struktur əlaqəsi vardır. Şübhəsiz, o ayrı məsələdir ki, bu struktur əlaqələri bəzən son dərəcə incə, bəzən də “gözəgörünməz” formadadır.

Başqa bir məsələ də vardır: Bütün yazılanlara, bütün mübahisələrə, bütün yalan-doğru fikirlərə baxmayaraq “Dədə Qorqud” eposunun boylarının düzülüşü hələ də öz əsl tədqiqatını gözləməkdədir. Eyni zamanda bu, qorqudşünaslığın zəif nöqtəsi də deyil. Çünki çox böyük bir tarixi zaman eposun mətninin oxunmasına, mətnin söz-söz, kəlmə-kəlmə dəqiqləşdirilməsinə sərf olunmuşdur. Yəni uzun müddət nəzəri qorqudşünaslıq mətnşünas qorqudşünasdan – mətni zərrəbinlə oxuyan mütəxəssisdən asılı qalmışdır. Bu asılılıq indi hələ tam şəkildə aradan çıxmasa belə, müasir folklorşünaslıq tələblərinə cavab verən tədqiqatların aparılması öz məhdud dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Bu mənada, Dirşə xan oğlu Buğac surəti nə qədər öyrənilsə belə, indi də eposun struktur sistemini aydın şəkildə oxumağa təkan verir və xeyli şərait yaradır.

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Buğac eposun birinci boyunu təmsil edir, birinci boyun qəhrəmanıdır və eposun sonrakı boylarında tanış olacağımız qəhrəmanların ilkidir. “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu” adlanan bu birinci boyla eposun strukturu arasında iki cür əlaqə vardır. Birincisi budur ki, ilk boydur. İkincisi isə boyun daxilindəki məzmunla eposun bütöv strukturunun əlaqəsidir. Başqa sözlə, birinci boy eposun doğuluş boyu olduğu kimi, boyun özündə də əsas məzmun doğuluşla bağlıdır.

Boyun əvvəlindəki Bayındır xanın məclis qurması səhnəsini xatırlamış olsaq, faktiki olaraq orada Dirsə xan Bayındır xanın təşkil etdiyi məclisdən uzaqlaşdırılır: oğlu olan ağ otağa, qızı olan qırmızı otağa dəvət edildiyi halda, oğlu, qızı olmayan Dirsə xana qara otaq nişan verilir. Beləliklə, sonsuzluq dərdi bir yana qalsın, Bayındır xanın və onun tapşırığı ilə hərəkət edən adamlar tərəfindən məclisdə Dirsə xana tənə vurulması, yəni Dirsə xanın hakimiyyət müstəvisindən kənarlaşdırılması da əslində onun üçün ictimai ölümə bərabərdir. Oğlu, qızı olmayanı qarğmaq haqqında Bayındır xanın göstərişi də elə onu sübut edir ki, bu qarğış ölüm haqqında qarğışdır.

Bayındır xanın məlum və məşhur tənəsindən sonra Dirsə xan son dərəcə ciddi bir çətinlik qarşısında qalır və öz sonsuzluğuna səbəb axtarır. Şübhəsiz, həmişə Bayındır xanın məclisində sayılıb-seçilən Dirsə xan gözlənilməz vəziyyətə düşür. Xanımına “Qavunım, verəgim, döləgim!” (2, 35), yəni “Qadınım, dayağım, döl verənim!” (2, 133) söyləyir. Eyni zamanda Bayındır xanın ona elədiyinin əvəzini – öz ictimai ölümünün hayıfını qadınından – xan qızından çıxmaq istəyir və günah sahibi kimi onu görür və xanımını ölümlə hədələyir. Bayındır xanın məclisindəki ölüm haqqında qarğışı Dirsə xanın evində xan qızının ölümlə hədələnməsi əvəzləyir:

“Xan qızı, yerimdən turayınmı?
Yaqaqla boğazından tutayınmı?
Qaba öncəm altına salayınmı?
Qara polat uz qılıcım əlümə alayınmı?
Öz gödəndən başunı kəsəyinmi?
Can tatlusun sana bildirəyinmi?
Alca qanun yer yüzünə dökəyinmi?
Xan qızı, səbəbi nədir, degil mana!
Qatı qəzəb edərəm şimdi sana!” (2, 35)

Xan qızı isə bu hirsin, bu hikkənin müqabilində özünü son dərəcə təmkinli apararaq Dirsə xana el-oba qarşısında əliaçıqlıq etməyi, ehtiyacı olan adamlara səxavət göstərməyi məsləhət bilir:

“Ac görsən, toyurğıl! Yalincıq görsən, tonatğıl!
Borcluyı borcından qurtarğıl!
Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır!
Ulı toy elə, hacət dilə!
Ola kim, bir ağzı dualının alqışilə
Tənri bizə bir yetman əyal verə” (2, 35).

Dirsə xan xanımının söylədiyi və məsləhət bildiyi yolla gedir, elinə, obasına daha da yaxınlaşır, nəhayət, “Bir ağzı dualının alqışilə Allah-təala bir əyal verdi” (2, 35).

Beləliklə, Dirsə xan oğlu Buğacın dünyaya gəlişi o qədər də asan olmur və “Dirsə xan oğlu Buğac” boyundakı diqqətçəkən əsas və məntiqi gediş də məhz bu doğuluşu nəzərə çarpdırmaqdır.

Dirsə xan da, onun xanımı da sonsuzluğun qurbanı olmur. Ölüm bərəsindəki təsəvvürlər yavaş-yavaş çəkilib gedir. Nəzir-niyaz nəticəsində Dirsə xanın və xanımının

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

istək və arzuları müqabilində onların övladı dünyaya gəlir. Bu övladın dünyaya gəlişi ilə həm atanın – Dirsə xanın, həm də ananın – xan qızının yenidən doğuluşu baş tutur. Dirsə xan haqqında Yazıçı Ozan belə yazır: “Oğlanın babası Bayındır xanın ordısına qarışdı” (2, 36). Əslində əri Dirsə xan tərəfindən gözlənilməz şəkildə ölümlə hədələnen xan qızı da ikinci həyatını yaşamağa başlayır.

Dirsə xan oğlu Buğacın tanınmasında və başqa qəhrəmanlardan seçilməsində əsas amillərdən biri el bilicisi hesab edilən Dədə Qorqudun gəlib ona ad verməsidir və bu hadisə eposun süjetində məhz birinci hadisədir (Beyrək və Basatın adlandırılması sonrakı mərhələyə daxildir).

Əvvəlcə qeyd edək ki, "Dədə Qorqud" eposunda adqoyma geniş bir mərasim formasında həyata keçirilmir, ancaq bunu xüsusilə nəzərə çatdırmaq vacibdir ki, adqoymaın səbəbi var və bu, hər hansı bir mərasimlə, yaxud hadisə ilə bağlıdır. Əvvəlcə qəhrəmanlıq göstərilir, sonra isə sadəcə olaraq Dədə Qorqud gəlib bunun müqabilində, hətta belə demək mümkünsə, igidin qəhrəmanlığının xarakterinə uyğun olaraq ona ad verir. Məsələn, buğanı yıxdığına görə Buğac adı meydana gəlir. Hər halda verilən adla onun arxasında baş verən hadisənin əlaqəsinin olması əlaqənin olmamasından, fərqlilikdən daha məntiqidir.

Bir də ki, folklor nümunəsinin kosmoloji prinsipə uyurlığı ən vacib amillərdən olduğu üçün folklor mətnindəki, konkret olaraq "Dədə Qorqud" eposunda Dədə Qorqud tərəfindən qəhrəmanlara verilən adla onun ifadə etdiyi mənanın nəinki tam əlaqəsi, hətta yaxınlığı belə nizamlı cəmiyyətin işarəsidir.

Buğacın ikinci bir doğuluşu onun ad almasıdır – ad almaqla Buğac sanki yenidən doğulur. O, meydanda Bayındır xanın buğası ilə üz-üzə gəlir: “Genə yazın buğayı sa-

raydan çıxardılar. Üç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından dəmür zəncirlə buğayı tutmuşlardı. Gəlüb meydan ortasında qoyu verdilər... Dirsə xanın oğlancığı, üç dəxi ordı uşağı meydanda aşuq oynarlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlancılara “qaç” dedilər. Ol üç oğlan qaçdı, Dirsə xanın oğlancığı qaçmadı. Ağ meydanın ortasında baxdı-turdu. Buğa dəxi oğlana sürdi-gəldi. Dilədi ki, oğlanı həlak qılaydı” (2, 36). Bu döyüşün nəticəsi isə Dirsə xan oğlu Buğacın qələbəsi ilə bitir: “Oğlan bıçağına əl urdu. Buğanın başını kəsdi” (2, 36).

Bayındır xanın meydanındakı şücaəti artıq Buğacı qəhrəman kimi tanıdır. Dədə Qorqud ona ad qoyur və Buğaca bəylik verilməsi isə atasının öhdəsinə buraxılır. Beləliklə, yeni bir məntiq təsdiq olunur: eposun ilk qəhrəmanının yaşını Allah, adını Dədə Qorqud, bəyliyi isə atası verir.

Bütün bunların müqabilində Dirsə xan öz oğlunu öldürmək təhlükəsi ilə qarşılaşır. Öz doğuluşu ilə ata və anasına – Dirsə xana və xan qızına yenidən həyat bəxş edən Buğac özü indi ölümün qucağına atılır. Dirsə xan Buğacın ölümü ilə özünün də öləcəyini düşünməyə macal tapmır: onun yanında olan qırx igid Buğacı atasının gözündən salır və Buğacı atasına oxladılar. Bununla ailə yeni bir ölümü yaşamaq ərəfəsinə düşür. Yəni əgər Buğac ölsə, bu, yenidən Dirsə xanın və xan qızının ölümü demək olar. Başqa sözlə, ictimai ölüm mənəvi ölümə keçə bilər.

Lakin həyat Dirsə xan ailəsinin üzünə gülür. Buğac “ol arada yıqılmışdı. Qarğa-quzğun qan görüb, oğlanın üstünə qonmaq istədi. Oğlanın iki kəlbügəzi vardı, qarğayı-quzğunu qoardı, qondarmazdı. Oğlan onda yıqıldıqda Boz atlı Xızır hazır oldu. Üç qatla yarasın sığadı: “Sana bu yaradan qorxma, oğlan, ölüm yoqdur. Tağ çiçəyi anan südilə sənə yarana məlhəmdir” – dedi, qaib oldu” (2, 39). Bu fakt “xalq-

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

ların ibtidai görüşləri ilə bağlı süjetin arxaik və nağıl elementi” (3, 104) kimi təsdiq edilmişdir.

Burada ən vacib və əhəmiyyətli məqam Xızırın “ölüm yoxdur” kəlamıdır. Əslində həmin kəlamı ilahi qüvvədən gələn bir həqiqət kimi də qəbul etmək olar. Yəni Buğaca ölüm yoxdursa, deməli, Dirsə xana və xan qızına da ölüm yoxdur.

Ana özünü oğluna çatdırır. Qoca Xızırın məsləhəti həyata keçir. Qırx incəbel qızın yığıb gətirdiyi dağ çiçəyi ilə ana südü Buğacın yarasına məlhəm oldu: “Oğlanın qırq gündə yarası önəldi, sapsağ oldu. Oğlan ata binər, qılıc quşanar oldu. Av avlar, quş quşlar oldu” (2, 39).

Beləliklə, Buğac ölümdən qaçaraq xilas oldu və yəni-dən doğuldu. Eyni zamanda ata və anasını da mənəvi ölümdən xilas etdi. Amma bu əhvalatdan sonra hələ də Dirsə xan oğlunun öldüyünü zənn edirdi. Dirsə xanın qırx nökrü isə Buğacın sağ qalmasını bilib tədbir tökür və bu zaman Dirsə xanın özünü aradan götürmək istəyirlər, çünki əks təqdirdə Dirsə xan öz nökrələrinin fırılacağından xəbər tuta bilərdi: “Ol qırq namərdlər bunu tuydılar. “Nə eyləyəlim?” – deyü tanışdılar: “Dirsə xan əgər oğlancığın görərsə, oturmaz, bizi həb qırrar” – dedilər. “Gəlün Dirsə xanı tutalım, ağ əllərin ardına bağlayalım, qıl sicim ağ boynına taqalım, alubanı kafər ellərinə yonalalım” – deyü Dirsə xanı tutdular, ağ əllərin ardına bağladılar, qıl sicim boynına taqdılar, ağ ətindən qan çıxınca dögdilər. Dirsə xan yayan, bunlar atlı yürüdü. Alubanı qalın kafər ellərinə yönəldilər. Dirsə xan tutsaq oldu, gedər. Dirsə xanın tutsaq olduğundan oğuz bəglərinin xəbəri yoq” (2, 40).

Hadisələrin bu cür inkişafı yenə də həm Dirsə xanın, həm xan qızının, həm də Buğacın son ölümü də ola bilərdi. Lakin xan qızı ən düzgün mövqe tutur, Buğacı öz atasını

xilas etməyə yönəldir:

“Görərmisin, ay oğul, nələr oldı?!
Sarp qayalar oynanmadı, yer oyruldu.
Eldə yağı yoğkən sənin babanın, üstinə yağı gəldi.
Ol qırq namərd – babanın, yoldaşları babanı tutdılar.
Ağ əllərin ardına bağladılar.
Qıl sicim ağ boynına taqdılar.
Kəndülər atlu, babanı yayaq yürütdilər.
Alubanı qalın kafər ellərinə yönəldilər.
Xanım oğul! Qalqubanı yerindən urı turğıl!
Qırq yigidin boyına alğıl!
Babanı ol qırq namərddən qırtarğıl!
Yüri, oğul!
Baban sana qıydısa, sən babana qıymağıl! – dedi”
(2, 40).

Nəticədə Buğac qırx igidlə Dirsə xanı – atasını düşmən əlindən alaraq xilas edir. Bu dəfə Buğacın – oğulun gücü ilə Dirsə xan yenidən doğulur. Buğac da lap yenidən doğulan qəhrəman kimi özünü təsdiq edir.

Beləliklə, bütün ölümlərə qalib gəlinir. Xızırın “ölüm yoxdur” fikri boyun məzmununa və yekununa çevrilir. Dədə Qorqud da sonda məhz belə söyləyir: “Qərə ölüm gəldigində keçit versün” (2, 41) – “Qara ölüm gəldikdə keçid versin” (2, 139).

Deməli, boydakı Buğacla bağlı doğuluş aktı üç dəfə təkrar olunur – anadan doğulmaq, ad almaq, ölümdən xilas olmaq və üç dəfə də təsdiq edilir. Dirsə xan da iki dəfə (oğlu olanda – Dirsə xanın adamlarına qarışır və tutulub oğlu tərəfindən xilas ediləndə), xan qızı da iki dəfə (oğlu olanda və südü ilə oğlunu xilas edəndə) doğulur. Bununla da “Dirsə

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

xan oğlu Buğac boyu” bütün başqa tərəfləri ilə yanaşı, özünü eposun poetikasında doğruluş aktı kimi təsdiqləmiş olur və məhz eposun da doğruluş boyuna – birinci boyuna çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gökyay Orxan Şaik. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 2000
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988
3. Koroğlu Xalıq. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, 1999
4. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974

OGUZ ELININ XANIMLARI

«Dədə Qorqud» eposu bizə bəlli olan bütün qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik məzmunu ilə birgə Qalın Oğuz elinin düşüncə sistemini də kifayət qədər nümayiş etdirir. Amma məsələ onda deyil ki, hər bir folklor nümunəsi, yaxud folklor abidəsi xalq təfəkkürünün canlı inikas formasıdır, həm də məna və mətləb ondadır ki, xalq təfəkkürünün qoruyucusu olan epos mətni xalqın həmin mətndə açıq şəkildə ifadə edə bilmədiyi bir sıra fikirlərin də mühafizə məkanıdır.

«Dədə Qorqud» eposunda qəhrəman Oğuz igidləri ilə yanaşı daha qabarıq formada görünən və bəzi mətləblərin ideya daşıyıcısı olan qadın obrazları da vardır. Onlardan üçünün adı açıqca bəllidir: Burla xatun, Banıçiçək, Selcan xatun. Bir neçəsinin isə adı deyilməsə belə həmin qadınların da eposun strukturundakı yeri və mövqeyi aydınca sezilir. Bu sərəya Dirsə xanın, Dəli Domrulun və Səyrəyin xanımları daxildir. Bəs müxtəlif boylarda nəql edilən hadisə və əhvalatlarla bağlı olan bu xanımlar eposun mətnində öz funksiyaları müqabilində necə təsvir və təqdim olunurlar?

Sayca birinci olan «Dirsə xan oğlu Buğac» boyunda son dərəcə qayğılı görünən və ciddi narahatlıq keçirən Dirsə xan öz xanımını belə vəsf edir:

«Bərü gəlgil, başum bəxti, evüm təxti!
Evdən çıqub yürüyəndə səlvı boylum!
Topuğından sarmaşanda qara saçlum!
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sığmayan tar ağızlum!
Güz almasına bənzər al yananqlım!» (s.35)

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Bu təsvir bir Oğuz xanımı, yaxud konkret olaraq bu xanımın gözəlliyi barədə tam və bitkin təqdimata bərabərdir. Başqa sözlə, həmin poetik parçada Dirsə xanın xanımının ecazkar bir portreti cızılmışdır. Adama elə gəlir ki, şərti olaraq cızılan portretdə xanımın sərv boyu, qara saç, çatma qaş, dar ağızı və al yanağı açıqca görünür. Hətta Dirsə xanın xanımının qırx incəbelli qızla oğlunun axtarışına çıxması faktını da nəzərə alsaq, bu halda «incə bel» ifadəsini də heç bir tərəddüd etmədən onun vəsfinə aid etmək olar. Folklor ənənəsinə görə bu təsvir mətnin hansı hissəsində təkrar edilməlidir və elə beləcə də olur. Sübut üçün Qazan xanın xanımı Burla xatunun təsvirinə diqqət yetirmək kifayətdir:

«Boyu uzun, beli incə Burla xatun boynilə qulağın aldı, düşdi.

Güz alması kibi al yanağın tutdı, yırtdı.
Qarğu kimi qara saçını yoldı» (s.47).

Eposun mətnində başlanan təsvir ənənəsi, yaxud iki Oğuz xanımının – Dirsə xanın qadınının və Burla xatunun zahiri baxımdan oxşarlığı açıq-aydın hiss edilir: uca boy, incə bel, al yanaq, qara saç. Sadəcə olaraq, Dirsə xanın xanımının təsvirində olan «çatma qaş» və «dar ağız» ifadələri Burla xatunun təqdimatında yoxdur. Dirsə xanın xanımının təsviri ilə Burla xatunun təsvirinin müqayisəsində ortaya çıxan bu fərqlilik («çatma qaş» və «dar ağız» ifadələrinin olmaması!) Burla xatunun təsvirinin natamamlığı da demək deyil. Yəni bu təsvirlər iki Oğuz xanımının bir-biri ilə zahiri oxşarlığını sual altına salmır və onların bənzəyişinə qətiyyən xələl gətirmir. Yəni Dirsə xanın xanımının da, Burla xatunun da təqdiminə

aid olan hər iki mətnə bir söyləyicinin danışığı, yaxud bir söyləyicinin ifası kimi baxmaq daha doğrudur.

Amma həmin nümunələrdə nəzərə çarpacaq və ciddi xarakterdə olan fərq də açıq-aşkar görünür. Bu əsas və əhəmiyyətli fərq isə zahiri effektdə aid olsa belə daha çox daxili məzmun və mahiyyət daşıyır. Söhbət Burla xatunun adının qarşısında bütün mətn boyu işlədilən «boyu uzun» ifadəsindən gedir. Həm müqayisə, həm də aydınlıq üçün qeyd edək ki, Burla xatundan fərqli olaraq Selcan xatunun adının qarşısında işlədilən «sarı donlu» ifadəsi kifayət qədər dayanıqlı və sabit deyil. Belə ki, «Qanlı qoca oğlu Qanturalı» boyunda 5 dəfə «Sarı donlu Selcan xatun», 5 dəfə «Sarı donlu qız», 10 dəfə isə ayrıca olaraq «Selcan xatun» ifadəsinə rast gəlinir (s.85-93). Amma «Boyu uzun Burla xatun» ifadəsi «Dir sə xan oğlu Buğac» boyunda 4 dəfə (s.34-41), «Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu» boyda isə 3 dəfə (s.68-78) eyni forma və qəlibdə təkrar edilir. Hətta bu məsələ ilə bağlı daha maraqlı cəhət «Qam bərənin oğlu Bamsı Beyrək» boyunda müşahidə olunur. Burada da «Boyu uzun Burla xatun» ifadəsinə eynən əvvəlki kimi bir yerdə rast gəlinir (s.64). Sonra isə 2 məqamda Burla xatun adı «boyu uzun» ifadəsindən təcrid olunur (s.64 və s.65) və bu, o zaman baş verir ki, Qazan xan öz bəyliyi bir günlük Beyrəyə həvalə etmişdir.

Beləliklə, tam təsdiq edilir ki, «Boyu uzun Burla xatun» müraciətində söyləyicinin məsələyə açıq və birbaşa münasibəti qabarıq şəkildə özünü göstərir və «uca boy» mənasını verən «boyu uzun» ifadəsi Qazan xanın xanımı və Bayındır xanın qızı Burla xatunun birinci xanım statusuna malik olmasına işarədir. Yəni Burla xatunun adının qarşısında «boyu uzun» ifadəsinin ardıcılıqla və sis-

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

temli şəkildə işlədilməsi təsadüfi səciyyə daşımır və mətn-dəki təsviri çalar Burla xatunun həm ailədəki, həm də cəmiyyətdəki mövqeyini kifayət qədər sərrast ifadə edir.

Bəs Banıçığayın və Selcan xatunun təsviri, yaxud təqdimi necədir? Bu məqamda Beyrəyin Banıçığaya üz tutub söylədiklərini xatırlayaq:

«Qarğu kibi qara saçın yoldınmı, qız?!
Qara gözdən acı yaş dökünmü, qız?!
Güz alması kibi al yanağın yırtınmı, qız?!»
(s.65)

Beyrək həqiqəti bilmək üçün Banıçığaya verdiyi sualları təsvirin alt qatında yerləşdirir. Yəni Banıçığayın qara saçlı, qara gözlü, alma kimi al yanaqlı olması sualdan qabaq və açıq-aydın görünür. Maraqlıdır ki, Banıçığək də məhz bu sualların müqabilində Beyrəyə ünvanladığı təsdiqedici cavabını məhz öz təsvirinin altında gizlətməli olur:

«Qarğu kibi qara saçum yolduğum çoq.
Güz alması kibi al yanağım yırtmış çoq».
(s.65)

Banıçığayın təsvirində ənənədən gələn, yəni Dirsə xanın xanımının və Burla xatunun təsvirindən sıyrılıb qalan bəzi məqamlar təkrar edilir. Amma bu təsvirdə «sərv boy», «çatma qaş», «dar ağız» ifadələrinə rast gəlinmir.

Selcan xatunun təsvirinə gəldikdə isə Qanturalı onun gözəlliyi haqqında aşağıdakıları söyləyir:

«Yalab-yalab yalabıynan incə tonlum!
Yer basmıyıb yürüyən,
Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!
Qoşa badam dar ağızlum!
Qələmçilər çaldığı qara qaşlım!
Qurması qırq tutam qara saçlım!» (s.93).

Artıq burada Banıççəklə müqayisədə «al yanaq», «dar ağız», «qara qaş», «qara saç» ifadələri bərpa olunur, hətta belə demək mümkünsə, Dirsə xanın xanımının təsvirinə də tam yaxınlıq hiss edilir. Amma istər Dirsə xanın xanımının, istər Banıççəyin, istərsə də Selcan xatunun təqdimində Burla xatuna aid olan «boyu uzun» ifadəsindən olduğu kimi istifadəyə son dərəcə ehtiyatlı yanaşılmış, əslində isə həmin ifadə istifadəsiz qalmışdır. Bu isə, şübhəsiz, Burla xatunun statusu ilə bağlı məsələdir.

Təhlillər göstərir ki, Oğuz elinin xanımlarının təsvirində müşahidə olunan parlaq bir təşbeh müəyyən fərqlərlə həmişə təkrarlanır və bütün xanımlara aid edilir. Bu, alma yanaqla bağlı olan məşhur təşbehdir:

1. «Güz almasına bənzər al yanaqlım!» (s.35) - bu, Dirsə xanın xanımına aiddir.

2. «Güz alması kibi al yanağın tutdı, yırtdı» (s.47) - bu, Burla xatuna aiddir.

3. «Güz alması kibi al yanağın yırtdınmı, qız?!» (s.65) - bu, Banıççəyə aiddir.

4. «Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!» (s.93) – bu, Selcan xatuna aiddir.

Ehtimal etmək olar ki, xanımların yanağının bəzən güz (payız) alması, bəzən də qışda qar üzərinə dammış qanla müqayisəsi mövsümi xarakterlə bağlıdır. Yəni söyləyicinin mətni payızda, yaxud qış aylarının birində

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

söyləməsindən irəli gəlmişdir.

Beləliklə, Oğuz eli xanımına aid təsvirin ETALON variantını bərpa etmək olar:

«Bərü gəlgil, başum bəxti, evüm təxti!

Evdən çıxub yürüyəndə incə belli, boyu uzun, səlvi boylum!

Topuğundan sarmaşanda qurması qırq tutam qarğu kibi qara saçlum!

Qələmçilər çaldığı, qurulu yaya bənzər qara qaşlum, çatma qaşlum!

Qoşa badam sığmayan tar ağızlum!

Güz almasına bənzər, qar üzərinə qan tammış kibi al, qızıl yananqlım!»

Yeni bir sual meydana çıxır: Bəs bu təsvirlər eposun poetikasında hansı anda, hansı məqamda meydana çıxır? Bəri başdan qeyd edək ki, həmin təsvirlər xoş əhvali-ruhiyyə vəziyyətlərini xatırlatsa da, əsil həqiqət tamamilə bambaşqadır.

İlk boydan bəlli olur ki, Dirsə xan digər Oğuz bəyləri ilə birlikdə Bayındır xanın məclisinə gəlir. Amma burada gözlənilməz hadisə baş verir: Dirsə xanı qara otağa aparırlar və beləliklə, ağ və qırmızı otaqda oturan bəylərlə müqayisədə Dirsə xan bir növ təhqir edilir. Səbəb isə onun övladının olmamasıdır. Məsələnin ciddiyyəti ondan ibarətdir ki, Dirsə xanın övladsızlığı indiyə qədər yada düşmədiyi üçün heç bir vaxtda narahatçılıq törətməmişdir. Dirsə xanın övladsızlığının qabarıq şəkildə üzə vurulması normal görünən vəziyyəti tamamilə dəyişir və Dirsə xan həyatla ölüm arasında qalır. Məhz belə bir vaxtda – həyatla ölümün mübarizəsi son dərəcə

kəskinləşdiyi zaman Dirsə xan xanımı ilə qarşılaşır və yuxarıda xatırladığımız təsvir onun öz dilindən sözlənir: «Bərü gəlgil, başum bəxti, evim təxtig»

Qazan xanın xanımı Burla xatuna gəldikdə isə məlumdur ki, o, kafirlər tərəfindən əsir götürülür. Şöklü Məlik əsirlikdə özünü gizlədən Burla xatunun 40 incə bel qız içərisindən tapılıb müəyyənləşdirilməsi üçün tapşırıq verir ki, Uruzun ətindən qovurma bişirib qızların qarşısına qoysunlar, hər kim yeməsə, o, Burla xatundur. Deməli, Burla xatun (daha geniş mənada Qazan xan və Oğuz eli!) həyatla ölüm arasında qalır. Məhz belə bir vaxtda onun gözəlliyinin təsviri və təqdimi meydana çıxır: «Boyu uzun, beli incə Burla xatun boynilə qulağın aldı, düşdi».

Yaxud Banıçıçəyin təsvirinin vaxtı və zamanı o ana düşür ki, Banuçıçəyi başqa birsinə ərə verirlər və 16 il əsirlikdə qalan Beyrək toy mərasiminə gəlib çıxır. Əslində toy mərasimi Beyrəklə Banıçıçəyin həyatla ölüm arasında qalmağı deməkdir. Bu qarşılaşma geniş mənada Doğru ilə Yalanın qarşı-qarşıya gəlməsidir və Oğuz eli üçün həlledici məqamdır. Məhz elə bu məqamda da Beyrəyin dilindən Banuçıçəyin təsviri verilir: «Qarğu kibi qara saçın yoldınmı, qız?!»

Və yaxud Qanturalı ilə Selcan xatun aid olduqları boyun axırında üz-üzə gəlirlər. Hətta iki sevgilinin bir-biri ilə vuruşmaq məqamı da yaranır. Başqa sözlə, onların hər ikisi həyatla ölüm arasındadır. Məhz elə bu vaxt Qanturalının dilindən Selcan xatunun tərfi eşidilir: «Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!»

Xatırladaq ki, həm Dəli Domrulla xanımı, həm də Səyrəklə xanımı arasında da həyatla ölümün sərhəddi görünür. Belə ki, Dəli Domrul ölümqabağı xanımı ilə halallaşmaq istəyir, Səyrək isə xanımını gərdəkdə qoyub

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

qardaşını xilas etməyə, bir növ ölümə gedir. Yəni hər iki məqam həyatla ölüm arasında qalmaq məqamıdır. İndi nəticə çıxarmaq olar ki, Dəli Domrulun da, Səyrəyin də öz xanımını təsvir etmək, tərifləmək üçün bədii şərait var imiş, amma onlar bu şəraitdən istifadə etmirlər. Nədənsə, söyləyici də belə bir şansı əldən ötürür.

Üçüncü sual: Bəs bu xanımlar əslən kimləri təmsil edirlər və onlar haradan Oğuz elinə gəlin gəlmişlər?

Dirsə xanın xanımı Dirsə xana üz tutaraq deyir:

«Azğın dinlü kafərə bən varayım,
Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə,
Yenümlə alca qanım silməyincə,
Qol-bud olup yer üstinə düşməyincə,
Yalnız oğul yollarından dönmiyəyim» (s.38).

Kafərlərin açıqca yamanlanmasından bəlli olur ki, Dirsə xanın xanımı kafər düşərgəsindən deyil.

Yenə də xanımı Dirsə xana söyləyir:

«Xan babamın göyğüsü!
Qadın anamın sevgisi!
Atam-anam verdiği,
Göz açuban gördüğüm,
Könül verib sevdığım, a Dirsə xan!» (s.38)

Yenə də Dirsə xanın xanımının özünü xan qızı kimi nəzərə çarpdırması Dış Oğuzdan deyil, məhz İç Oğuz qızlarından olmasının təsdiqidir. Deməli, Dirsə xanın xanımı İç Oğuzun özündəndir.

Burla xatuna gəldikdə isə bu xanımın da İç Oğuzdan olması gün kimi bəllidir, çünki o, Bayındır xanın qızıdır.

Beyrəyin xanımı Banıçığəyin kimliyini müəyyənləşdirmək üçün «Qam bərənin oğlu Bamsı Beyrək» boyunun əvvəlinə diqqət yetirmək lazımdır. Buradan aydın olur ki, İç Oğuzla Dış Oğuz bəyləri Bayındır xanın söhbətinə yığışmışlar. Baybörə bəy nisgillidir, çünki onun oğlu yoxdur. Bəylər bir ağızdan dua edirlər ki, onun oğlu olsun. Bu zaman Baybican bəy də qız arzusunda olduğunu bildirir və söyləyir ki, qızı olsa, onu Baybörənin oğluna verəcəkdir. Qeyri-səlis məntiqə görə Baybörə oğul istədiyinə görə o, İç Oğuzdan, Baybican bəy qız arzusunda olduğuna görə o, Dış Oğuzdan olmalıdır.

Digər tərəfdən boyun ortasında onların artıq böyümüş oğlu və qızı – Beyrək və Banuçığək qarşılaşırlar: «Çağırıldı Beyrək gəldi. Banıçığək yaşmağlandı, xəbər sordı. Aydır: «Yigit, gəlişin qandan?» Beyrək dedi: «İç Oğuzdan!» «İç Oğuzdan kimün nəsisən?» -dedi. «Baybörə bəg oğlu Bamsı Beyrək dedikləri mənəm», -dedi. Qız aydır: «Ya nə məsləhətə gəldin, yigit?» -dedi. Beyrək aydır: «Baybican bəgün bir qızı varmış, annı görməgə gəldim!» – dedi» (s.54). Burada Banıçığəyin «İç Oğuzda kimlərdənsən?» sorğusu Banıçığəyin məhz İç Oğuzdan olmasına işarədir. Bu ehtimallar boyun sonuna qədər davam edir və həqiqət tam şəkildə aydınlaşmır. Lakin epos mətninin başqa bir yerində bu sirrin açılışı vardır. Belə ki, sonuncu boyda Aruz deyir: «Bəglər, Beyrək bizdən qız almışdır, güyəgümüzdir. Əmma Qazanın inağıdır. Gəlsün, bizi Qazanla barışdırsun. Deyələm, götürəlim; bizə müti olursa, xoş! Olmaz isə, bən saqqalını tutayın, siz qılıc aşurın parələm! Aradan Beyrəgi götürəlim. Andan sonra Qazani lə işümüz xeyir ola!» (s.124).

Bu üçüncü məqamda məsələ ilə bağlı heç bir qaranlıq yer qalmır: Banıçığək Dış Oğuzdandır! Ona görə də kö-

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

bəkkəsmə olmasına baxmayaraq, Baniçiçəyin alıb gətirilməsi işində müyyən şərtlər meydana çıxır. Şərtlərin çətinliyi bəlli olandan sonra elçiliyə Dədə Qorqud gedir və Dəli Qarcarın tələbləri yerinə yetirilir. Amma çətinlik bunula da qurtarmır. Belə ki, Baybecan qızını kafər düşərgəsindən olan Bayburd hasarının bəyinə verəcəyini xeyli əvvəl bildirdiyi üçün bu hadisədən xəbər tutan kafərlər Beyrəyi əsir aparırlar. Yalnız 16 il keçəndən sonra Beyrəklə Baniçiçək bir-birlərinə qovuşurlar.

Bəs Selcan xatun barədə nə demək olar?

Onunla bağlı boyda nəql olunur ki, Qanturalı evlənmək istəyir. Lakin ona İç Oğuzdan və Dış Oğuzdan qız tapılmır. Atası məcbur olub Trabzona gəlir və Trabzon təkurunun gözəl-göyçək qızı olduğundan xəbər tutur. Amma o qızı almağın şərtləri Dış Oğuzdan qız almağın şərtləri kimi çox ağırdır. Bunun üçün quduz aslanı, qara buğanı və buğranı məğlub etmək lazımdır. Başqa sözlə, Beyrəyin qarşılaşdığı sınaqlar müəyyən fərqlərlə Qanturalını da gözləyir. Bu mübarizədə isə Qanturalı özü qalib gəlir.

Deməli, İç Oğuzdan deyil, həm Dış Oğuzdan, həm də kafər düşərgəsindən gətirilən gəlinlər üçün ciddi şərtlər qoyulur. Amma hər iki halda İç Oğuzun igidləri – Beyrək və Qanturalı qalib gəlir.

Bəs elə isə Dəli Domrulun və Səyrəyin xanımları haqqında nə demək olar?

Dəli Domrulun ata və anası övladları üçün canlarından keçə bilmədikləri halda, Dəli Domrulun xanmı öz canından keçməyə hazırdır və bununla Dəli Domrulsuz həyatın boş və mənasız olduğu barədə qənaətini bildirir. Amma Dəli Domrulun qadının kimliyinə gəldikədə isə bu barədə aydın təsəvvürü Dəli Domrul özü yaradır:

«Əzrayil aydır: «Mərə, dəli qavat! Dəxi nə aman dilərsən? Ağ saqqallu baban yanına vardın, can vermədi. Ağ birçəklü anan yanına vardın, can vermədi. Dəxi kim versə gərək?!» -dedi. Dəli Domrul aydır: «Həsətim vardır, bulışayım»,-dedi. Əzrayil aydır: «Mərə dəli həsrətin kimdir?» Aydır: «Yad qızı həlalım var, andan mənim iki oğlancığım var, əmanətim var, ısmarlaram anlara, andan sonra mənim canım alasan»,-dedi» (s.82). «Yad qızı» ifadəsi Dəli Domrulun xanımının kafər düşərgəsindən olmasını tam sübut edir.

Səyrəyin xanımına gəldikdə isə əvəlcə «üç» və «altı» rəqəmlərinin eposdakı funksiyasına diqqət yetirək və bəri başdan qeyd edək ki, üç rəqəmi və onun əsasında yaranan digər rəqəmlər Oğuzu simvolizə edir:

1. «Qazan aydır: «Üç yüz yigidlən oğlu Uruz mənim evim üstünə tursun»,-dedi» (s.42).

2. «Qaracığ çoban kafərin üç yüzünü sapan taşılə yerə biraqdı» (s.43).

3. «Salur Qazanla Qaraca çoban çapar yetdi. Çobanın üçyaşar tana dərisindən sapanının ayasıydı, üç keçiyüydən sapanının qollarıydı Üç yıldağ taşı düşdigi yerin otu bitməzdi» (s.48).

4. Uruz dustaqlıqan xilas ediləndə «Üç yüz yigit oğuzdan şəhid oldu» (s.78).

5. «Üç yüz altmış altı alp ava binsə, qanlı keyik üzərinə yürüş olsa, Bəkil nə yay qurardı, nə ox atardı» (s.104)

6. Yenə Bəkil haqqında deyilir: «Oğlanı tonatdılar. Atasılə-anasilə gəldi görüşdi. Əllərin öpdü. Üç yiz yigidin yanına biraqdı, meydana vardı» (s.107)

7. Əgrəg səfərə çıxanda «üç yüz say cidalu yigit bunun yanına cəm oldı» (s.110)

«Altı» rəqəminə gəldikdə isə bu rəqəm və onun tö-

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

rəmələri Aruzu çıxmaq şərti ilə («Altmış ərəkəc dərisindən kürk eləsə, topuqlarını örtmiyən, altı ögəc dərisindən külah etsə, qulaqlarını örtmiyəng At ağızlu Uruz qoca çapar yetdi») (s.49-50) bütün hallarda kafərlərə xasdır:

1. «Şökli Məlik aydır: «Altı yüz kafər varsun, qoyunu gətürsün»,-dedi» (s.43).

2. «Nagahandan Qaracıq çobanın üzərinə altı yüz kafər qoyuldu» (s.43).

3. «On altı bin qara tonlu kafər ata bindi. Qazanın üzərinə alğar yetdi. Baqdılar gördilər altı bölük toz endi». (s.69).

4. Qanturalı barədə deyilir ki, «Altı cəllad ənsəsinə gəldilər» (s.89).

5. Yenə Qanturalı üzərinə hücum etməyə hazırlaşan təkür haqqında söylənir: «Məgər xanım, Təkür peşiman oldı. «Üç canvər öldürdigiçün bir qızcığazımı aldı-getdi», – dedi. İçin qara teonlu, gög dəmürli altı yüz kafər seçdi, Gecə-gündüz yortdılar. Nagahandan yetdilər» (s.90).

6. «Ol qələnin bir Təkuru var idi. Adına Arşun oğlu Dirək təkür deərdilər. Ol kafərin altmış arşun qaməti vardı. Altmış batman gürz salardı» (s.94); Yaxud: «Ol altmış batman gürzlə Qazılıq qocaya dəpərə tutıb çaldı. Yalan dünya başına tar oldı» (s.94)

7. Kafərlərin Səyrəyə qarşı hücumu barədə belə söylənir: «Kafər təkür aydır: «Qatlan, mərə qavat oğlu, mən sana varayım!» – dedi. Altı pərlü gürzini ələ aldı, oğlanun üzərinə sürdi» (s.108); yaxud: «Altmış yaraqlı adam seçdilər, vardılar. Nagahandan altmış dəmir tonlu kafər oğlanın üzərinə gəldilər» (s.113). «Səyrək də «Qılıç çəküb altı kafər dəplədig» (s.113)

İndi əsirlikdə qalan xanımını xilas etməyə yollanan Səyrəklə xanımı arasındakı dialoqu xatırlayıq. Səyrəyin

xanımına söylədiklərinə şeir formasında nəzər salmaq:

«Qız, sən mana bir yil baqğıl!
Bir yildə gəlməzsəm, iki yil baqğıl!
İki yildə gəlməzsəm, üç yil baqğıl!
Gəlməzsəm, ol vəqt mənim öldüğümü biləsən.
Ayğır atım boğazlayub, aşum vergil!
Gözün kimi tutarsa, könlün kimi seversə, ana varğıl!»
(s.112)

Üç rəqəmi oğuzlara aid olduğuna görə Oğuz igidi Səyrək də məhz sayıb-sayıb üçdə dayanır: «İki yildə gəlməzsəm, üç yil baqğıl! Gəlməzsəm, ol vəqt mənim öldüğümü biləsən».

İndi isə Səyrəyin xanımının sözlərinə, daha doğrusu, onun Səyrəyə cavabına diqqət verək:

«Yigidim mən sana bir yil baqam.
Bir yil də gəlməzsən, iki yil baqam.
İki yildə gəlməzsən, üç-dört yil baqam.
Dört yildə gəlməzsən, beş yil, altı yil baqam.
Altı yol ayırdına çadır dikəm.
Gələndən-gedəndən xəbər soram.
Xeyir xəbər gətürənə at, ton verəm,
Qaftanlar geydürəm.
Şər xəbər gətürənin başın kəsəm.
Ərkəg sinəgi üzərimə qondırmıyam.
Murad ver, murad al, andan get, yigidim!»
(s.112).

Maraqlıdır ki, Səyrək 3-də dayanmasına baxmayaraq, Səyrəyin xanımı 6 rəqəminə qədər davam edir və 6-

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

da dayanır: «Dört yildə gəlməzsən, beş yil, altı yil baqam. Altı yol ayırdına çadır dikəm». Beləliklə, Səyrəyin xanımının düşüncə sistemində 6 rəqəmi əsas yer tutur. İndi qəti şəkildə demək olar ki, Səyrəyin xanımı da məhz kafər düşərgəsindəndir.

Beləliklə, Dirsə xanın xanımı və Qazan xanın xanımı Burla xatun İç Oğuzdandırlar. Banıçiçək Dış Oğuzdan, Selcan xatun və Dəli Domrulla Səyrəyin xanımları isə kafər düşərgəsindən İç Oğuzda gəlmişlər. Dış Oğuzdan və kafər düşərgəsindən İç Oğuzda gələn qızlar bu düşərgələr arasındakı barışıqı simvolizə edirlər və barışıqın karrantıdırlar. Deməli, «Dədə Qorqud» eposu vuruş və davanın deyil, məhz barışıq və vahid dünya modelinin eposudur.

BEYRƏYİN QANLI KOYNƏYİ

«Dədə Qorqud» eposunun poetika sistemi son dərəcə mükəmməl bədii bir sistemdir. Eposa daxil olan boyaların süjet strukturu fərqlərdən çox yaxınlıqları əks etdirir. Obrazilərə gəldikdə isə onlar da bir-biri ilə sıx əlaqəli formadadır. Buna görə də eposun əsl məzmun və mahiyyətinin meydana çıxarılması boyalar arasındakı fərqlərin deyil, yaxınlıq və əlaqələrin tapılmasından, onların təhlil və şərhindən xeyli dərəcədə asılıdır. Həmin asılılığın və təmasın əyani formada nümayişi Beyrək obrazı ilə bağlı məsələlərdə bir daha bütün aydınlığı ilə görünür.

Problemin konkret təhlilinə gəldikdə isə etiraf olunmuş həqiqətdir ki, Beyrək «Dədə Qorqud» eposunun öncül qəhrəmanlarından biridir. O, Baybörənin oğlu olmasından savayı həm də Qazan xanın inanılmış adamı – inağı hesab edilir. Mətnə son dərəcə məşhur olan belə bir deyim var:

Solda oturan sol bəylər,
Sağda oturan sağ bəylər.
Eşikdəki inaqılar,
Dibdə oturan xas bəylər.

Eşikdəki inaqılar Qazan xanın ən inanılmış adamlarıdır və onların içərisində ən məşhur qəhrəmanlardan biri, bəlkə də birincisi Beyrəkdir. Məsələnin daha da aydınlığı üçün qeyd edək ki, eposda ata və oğul münasibətləri müəyyən müstəvilərdə öz həllini tapmışdır. Bu müstəvilərdən biri ata və oğul arasındakı əlaqənin genoloji planında deyil, ictimai çərçivədə bərqərar olmasıdır ki, həmin məqam Buğacın öz atası Dirsə xana və Uruzun öz atası

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Qazan xana bağlılığı fonunda özünü daha qabarıq göstərir. Uyğun olaraq boylarda Dirsə xanla Buğac arasındakı ziddiyyət və onun aradan qaldırılması, dustaq olan Uruzun Qazan xan tərəfindən, yaxud əksinə əsir düşmüş Qazan xanın Uruz tərəfindən xilas bu fikri daha geniş formada təsdiqləyir.

Həm Buğac, həm də Uruzla müqayisədə Beyrəyin öz atası Baybörə ilə münasibətləri bu səviyyədə deyil. Onun əvəzində isə Beyrəyin daha çox Qazan xanın yanında olması diqqət mərkəzindədir və Beyrəyin tanınması, məşhurlaşması da elə bununla bağlıdır. Başqa sözlə, Beyrəyin həyatı və taleyi eposun digər döyüşkən qəhrəmanlarının həyatına və taleyinə müəyyən qədər oxşasa da, həmin qəhrəmanlarla Beyrək arasında nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqli məqamlar aydın görünür. Onun üçün də «Dədə Qorqud» eposunun poetikasının, oradakı bədii strukturun doğru və düzgün açılışı Beyrək obrazının təhlilindən xeyli dərəcədə asılıdır.

Beyrəyi digər obrazlardan fərqləndirən və diqqətdən heç vaxt yayınmayan cəhətlərdən biri onun geyimi ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, belə bir sual meydana çıxa bilər ki, eposun mətnində hansı geyim formaları vardır, müşahidə olunur və Beyrəyin geyimi digər qəhrəmanların geyimindən nə dərəcədə fərqlənir?

Əvvəlcədən qeyd edək ki, Beyrəyin də Qanturalı, Qaraçəkir, oğlu Qırxqınıq kimi üzündə niqab vardır. Niqab sadaladığımız qəhrəmanlardan başqa bir kimsədə müşahidə edilmədiyinə görə bu geyimin əlahiddə və əlamətdar bir funksiya daşdığı kifayət qədər bəllidir. Digər tərəfdən niqab haqqında folklorşünaslar kifayət qədər danışıqlar və biz də bu barədə söhbət açmaq fikrində deyilik.

Bundan əlavə Beyrəyin dəmir donu da var. Şübhəsiz

ki, «Dədə Qorqud» eposu qəhrəmanlıq səciyyəsi daşdığına görə burada əsas geyim növü dəmir dondur və mətn-də çox vaxt igidləri də dəmir donlu igid adlandırırlar. Dəmir don döyüş üçün lazım olan bir geyim formasıdır və müasir anlamda «bronojileti» xatırladır. «Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»da düşmən ova çıxmış Qazan xanla Uruzun üstünə yeriyəndə Uruz belə söyləyir: «Əynimdə bərk dəmir donumu saxlayırdım bu gün üçün» (1,s.168). Yaxud «Bəkil oğlu İmranın boyu»nda İmran atası Bəkilə deyir: «Əynindəki dəmir donunu mənə ver» (1,s.205).

«Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy»da Qazanın baxışları ilə Uruz belə görünür: «bir ağ-boz atlı, ağ bayraqlı, dəmir donlu bəy qoşunun önündə gəldi» (1,s.218). Yenə həmin boyda Qazanın nəzərləri ilə Beyrək belə təqdim edilir:

«Yerindən qalxaraq duran igid, nə igidsən?
Əyninə bəy dəmir donu geyən igid, nə igidsən?»
(1,s.218)

Sonuncu boyda isə Beyrək özü belə deyir:

«Aruz, mən bilsəydim bu niyyətini,
Qaracığda Qazlıq ata minərdim!
Əynimə bərk dəmir donu geyərdim» (1,s.222)

Hətta düşmənin də bu geyimdə olması barədə mətnə müəyyən faktlar vardır. Belə ki, «Uşun qoca oğlu Səyrək boyu»nda bildirilir ki, «Gözlənilmədən altmış dəmir donlu kafir oğlanın üzərinə gəldi» (1,s.211).

Mətnə «Sarı donlu Selcan xatın» ifadəsinə gəldikdə

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

isə bu, tamamilə başqa bir məsələdir. Belə ki, «Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu»nda «Gözəllərin başı Sarı donlu Selcan xanım»dan (1,s.185) danışılır. Şübhəsiz, burada hər hansı bir hərbi geyimdən yox, sarı rəngli qadın paltarından bəhs olunur. Yəni «sarı don» döyüş geyimi forması deyil. Ona görə ki, mətnə Selcan xanımın döyüşə hazırlığından danışılarkən aydınca söylənir: «Qanturalının atını gizlicə yəhərlətdi. Özü də altdan yaraqlanıb, üstədən geyindi. Süngüsünü əlinə aldı, bir yüksək yerə çıxıb gözlədi» (1,s.188). Artıq bu nümunədəki «altdan yaraqlanıb, üstədən geyindi» ifadəsi birbaşa dəmir dona işarədir.

Bütün bunları xatırlamaqda əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, eposda dəmir donun xüsusi bir geyim forması olması yenidən aydınlaşsın və eposda bir mənalı olaraq igidlər, yaxud bir-biri ilə döyüşən tərəflərin təmsilçiləri döyüş əhvali-ruhiyyəsinə uyğun şəkildə həmişə dəmir donlu olmuşlar. Belə bir geyim forması bir tərəfdən vuruşlarda iştirak edən igidlər üçün tam səciyyəvidir, digər tərəfdən isə qəhrəmanlıq eposunun poetikasına tam uyğundur.

«Dədə Qorqud» eposunda başqa bir geyim forması da vardır ki, bu, qaftandır, yəni köynəkdir. Orxan Şaiq Gökyay bu barədə yazır: «Türlü ölkələrlə türlü qenk və biçimlərinə rastlanan kaftan, önü açıq, astarsız, diz qaapaqlarına, ya da topuklara kadar uzanan çeşitləri bulunan, yakasız bir üst giyecegidir» (2, s.CDV). Mətnə bu köynəyin Beyrəklə bağlılığı daha geniş plandadır və diqqəti xüsusilə cəlb edir. «Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda göstərilir ki, «Adaxlısından bir bəylik qırmızı qaftan gəldi. Beyrək geydi» (1,s.155). Hətta Beyrəyin ətrafında olan 40 igidin bundan inciməsi müqabilində Beyrək bu qırmızı köynəyi hamının növbə ilə geyəcəyini

bildirir.

Qaftanın Beyrək üçün nişanlısı tərəfindən hazırlanması və Beyrəyə göndərilməsi köynəyin birbaşa nişanlı olmağın simvoluna çevrilməsinin təsdiqi deməkdir. Bu fikri daha da möhkəmləndirən başqa bir fakt ondan ibarətdir ki, Beyrək tutulandan sonra «Banıçiçək ağ qaftanını çıxardı» (1,s.156). Nişanlılığın simvoludur ki, bacıları Beyrəyin qaftanını 16 ildir ki, göz bəbəyi kimi qoruyub saxlayırlar. Beyrək əsirlikdən qayıdıb gələndə isə hələlik onu tanımayan bacılarından geymək üçün köhnə bir köynək istəyir: «köhnə bir qaftanınız varsa, verin geyim, toya gedim» (1,s.160). Bu istəyin müqabilində bacıları ona evdə qorunub saxlanan öz qaftanını gətirirlər. O, köynəyi geyinən kimi təbii olaraq bacıları onu Beyrəyə oxşadırlar, yəni qaftan Beyrəyin tanınmasına əsas vasitə və yardımçı olur: «Getdilər, bir qaftanı varmış gətirib ona verdilər. Aldı, geydi. Boyu boyuna, beli belinə, qolu qoluna düz gəldi. Böyük bacısı onu Beyrəyə bənzətdi. Qara, qıyılmış gözlərə qan-yaş doldu. Söylədi, görək, xanım, nə söylədi:

Qara qıyma gözlərin çəkilməsəydi,
«Ağam Beyrək» deyərdim, ozan, sənə!
Üzünü qara saçın örtməsəydi,
«Ağam Beyrək» deyərdim, ozan, sənə!
Ətli-canlı biləklərin boşalmasaydı,
«Ağam Beyrək» deyərdim, ozan, sənə!
İti-iti yerişindən,
Aslan kimi duruşundan,
Qanrılaraq baxışından
Ağam Beyrəyə bənzədirəm, ozan, səni!
Sevindirdin, rədd eləmə, ozan, məni!» (1, s.160).

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Beləliklə, qaftan Beyrəyi nişan verir və o, bundan həyəcana düşərək, yəni tanınacağını duyub qaftanı əynindən çıxarır və toy məclisinə tamamilə başqa bir libasda yollanır: «Bir köhnə dəvə çuvalı tapdı; dəldi, boynuna keçirdi. Özünü dəliliyə vurdu, toy yerinə gəldi» (1, s.161).

Deməli, qaftan həm də tanınmağın əlamətidir. Bunun başqa sübutu odur ki, Beyrək yeni qiyafədə Banıçiqəyin olduğu yerə gəlir. Məqsədi isə belədir ki, qopuz çalsın və ərə gedən qız oynasın. Əvvəlcə Banuçiqəyin yerinə Qısırca yengə oynayır və güman edirlər ki, Beyrək heç də bu hadisənin fərqiə varmayacaq. Amma hamının gözləmədiyi kimi Beyrək oynayanın ərə gedən qız olmadığını söyləyir.

Qısırca yengədən başqa ehtiyatda Boğazca Fatma var. Boğazca Fatma Beyrəyin fikrini yayındırmaq üçün özünəməxsus bir yol tapır və Banıçiqəyin qaftanını geyir. Bu fakt qaftanın tanınma nişanı olmasını yenidən təsdiqləyir. Lakin Beyrək tanıdığı Boğazca Fatmaya də belə söyləyir:

«Mənim sənə nə oyunum,
Get bu qaftanı soyun.
Ərə gedən qız dursun,
Mən qopuz çalım ona,
Qol sallayıb oynasın!» (1, s.162)

Bütün bunlardan sonra «Burla xatun dedi: «Qız, qalx oyna, daha əlindən nə gələr?» Banıçiqək qırmızı qaftanını geydi. Əllərini görünməsin deyə içəriyə – qaftanının qoluna çəkdi, oyuna girirb dedi: «Ay dəli ozan, di, çal!» (1, s.163). Beləliklə, qaftan həm tanınmaq, həm də nişanlılıq funksiyasını yerinə yetirmiş oldu.

Sonuncu boyda isə qaftan etibarın, inamın nişanəsi-

dir. Belə ki, Aruz Beyrəyə onların tərəfinə keçməyi təklif edəndə Beyrək Qazan xanı nəzərdə tutaraq deyir:

«Mən Qazanın nemətini çox yemişəm,
Bilməzsəm, gözümü tutsun!
Qaracıqda Qazlıq atına çox minmişəm,
Bilməzsəm, tabutum olsun!
Yaxşı qaftanlarını çox geymişəm,
bilməzsəm, kəfənim olsun!
Böyük, geniş otağına çox girmişəm,
Bilməzsəm, zindanım olsun!
Mən Qazana dönük çıxmarım, qəti bilin!»
(1, s.222)

«Bəkil oğlu İmran boyu»nda da söylənir: «Xan da Bəkili qonaq etdi. Yaxşı at, yaxşı qaftan, bolluca xərclik verdi» (1, s.202). Bu fakt da etibara, inama nümunədir. Bəkillə Bayındır xanın sözü tutmayanda isə Bəkil onun hədiyyələrini geri qaytarır, deməli, ehtimal ki, qaftanı da qaytarır.

Eposda qaftanla bağlı başqa bir məqam da var. Bu, qaftanın hər hansı bir xəbərin, müəyyən bir informasiyanın daşıyıcısı olması ilə bağlı məqamdır. Həmin məsələnin dəqiq və elmi izahı üçün «Dədə Qorqud» eposunda özünə yer tutan və ayrı-ayrı mənbələrdən gələn xəbərləri, məlumat-informasiyaları diqqətlə nəzərdən keçirmək vacibdir.

1) «Dirşə xan oğlu Buğac xan boyu»nda ovda oğlunu oxlayan Dirşə xan geri qayıdanda Buğacı görməyən anası Dirşə xandan soruşur: «İki getdin, bir gəlirsən, balam hanı?.. Yalnız oğlumun xəbərini, a Dirşə xan, de mənə!» (1, s.136). Dirşə xanın xanımı tam və qanuni bir haqq ilə

oğlundan xəbər bilmək istəyir və bu xəbəri məhz Dirsə xandan eşitməyə böyük ehtiyac duyur. Bunun əksinə olaraq xəbəri söyləməyə tam haqqı olan Dirsə xan susur. Əvəzində isə həm Dirsə xanı, həm də oğlunu güdaza verən qırx namərd qabağa gələrək deyir: «Oğlun sağ-salamatdır, ovdadır. Bu gün-sabah harda isə gələr» (1, s.136). Şübhəsiz, bu, yalandır, çünki onların Buğacın ölüb-ölməməsindən xəbərləri yoxdur. Amma məsələnin mahiyyəti ondadır ki, həmin xəbər yalan olsa belə Buğacın ölməməsinə işarə edir və bu anda, nə də sonralar eposun mətnində Buğacın ölümü barədə heç bir informasiyaya rast gəlinmir. Bütün bunların da nəticəsi olaraq sonda məlum olur ki, Buğac sağ-salamatdır.

2) «Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu»nda Qazan xanın sahibsiz qoyub gəldiyi yurdunda hansı hadisələrin baş verməsi barədə olan xəbər Qazan xana yuxu vasitəsilə verilir: «Qardaşım Qaragünə, bilirsənmi yuxumda nə göründü? Qara-qayğılı əhvalatlar gördüm. Gördüm ki, yumruğumda bir şahin çırpınıb, quşumu əlimdən alır. Hündür evimin üzərinə göydən ıldırım çaxdığını gördüm. Qatı, qara dumanın düşərgəmin üstünü bürüdüyünü gördüm. Quduz qurdların evimi dəldiyini gördüm. Qara dəvənin ənsəmdən qapdığını gördüm. Gördüm ki, qara saçım qarğı kimi uzanır, uzandıqca gözümü örtür. Əllərimdə on barmağımı qan içində gördüm. Bu yuxunu görəndən bəri aqlımı-huşumu yığa bilmirəm, Xan qardaşım, mənim bu yuxumu yoz mənimçin!» (1, s.142). Qaragünə dedi: «Qara bulud dediyin sənin taleyindir. Qari lə yağmur dediyin sənin qoşunundur. Saç qayğıdır, dərdi-sərdir. Qan – qanqaralıqdır. Qalanın yoza bilmərəm, allah yozsun» (1, s.142).

Qazan xan yurduna dönəndə görür ki, hər tərəf da-

ğıldılıb, bir növ lələ köçüb, yurdu qalıb. Onda nə baş verdiyini ardıcıl olaraq yurddan, sudan, qurddan, köpəkdən soruşur. Bu xəbərləşmələrin heç bir nəticəsi olmur, yəni Qazan xan onlardan cavab ala bilmir. Çobanın verdiyi xəbərdə isə Qazan xanın anasının, boyu uzun Burla xatunun, qırx incə belli qızın və oğlu Uruzun kafirlər tərəfindən aparıldığı bildirilir. Amma onların ölümü barədə bir kəlmə olsun belə danışılmır və hətta müəyyən ehtimallara söykənən işarə də yoxdur. Beləliklə, boyun sonunda məlum olur ki, ana da, Burla xatun da, Uruz da sağ-salamatdır.

3) «Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»da Qazan xan döyüşə getməzdən əvvəl Uruza məsləhət görür ki, uca dağ başına çıxıb vuruşa tamaşa eyləsin və düşmənlə necə vuruşmağı öyrənsin. Qazan xan vuruşdan sonra Uruzu öz yerində görmür və: «A bəylər, oğlan hara getmiş ola?» dedi. Bəylər dedilər: «Oğlan quş ürəkli olur. Qaçıb anası yanına getmişdir» (1, s.170). Əslində Uruzun ölümü barədə bəylərin dilindən heç bir fikir söylənmədiyinə görə Uruzun ölümü haqqında da danışmaq olmaz.

Qazan xan evə çatanda Burla xatun Uruzu görmür və soruşur:

«Yalnız oğul xəbərini, Qazan, söylə mənə!
Deməzsən, yana-yana qarğayaram, Qazan, sənə!»
(1, s.170)

Qazan xan belə cavab verir: «qorxma, fikir eləmə, ovdadır. Ovda qalan oğul üçün qəmlənmə! Mən Qazana yeddi gün möhlət ver! Yerdə isə oğlunu yerdən çıxarım; göydə isə göydən endirim. Tapa bildim, tapdım; tapma-

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

sam, tanrı verdi, tanrı aldı, neyləyək? Səninlə birlikdə qara şivənə girək» (1, s.172). Qazan xanın bu sözlərində Uruzun ölümü barədə qəti informasiya yoxdur. Eyni zamanda həmin mühakimədən sonra Burla xatunun sözləri ana ürəyinə dammış sözlərdir: «Doxsan dəstə gənc oğuz ardımca gəlsin! Bəylər bilsin ki, Uruz dustaqdır!»-dedi» (1, s.172). Deməli, Uruz ölməyib sağdır və bu müddəə tam təsdiqini tapır.

4) «Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu»nda Dəli Domrulla Əzrayılın qarşılaşması informasiya baxımından eposun ən maraqlı məqamlarındandır. Bəllidir ki, Dəli Domrul yaxşı igidin canını alan Əzrayılı axtarır və bu zaman Əzrayıl görünür. Dəli Domrul onu qılıncılamaq istəyəndə Əzrayıl göyərçin olub yoxa çıxır. Dəli Domrul ata minib onun ardınca düşəndə Əzrayıl atın gözünə görünür və at büdrəyüb Dəli Domrulu yerə yıxır. Əzrayıl Dəli Domrulu öldürmək istəyəndə Dəli Domrul yalvarır ki, onun canını almasın. Bu vaxt Əzrayıl deyir ki, mənim əlimdə nə var, mən buyruq quluyam, yalvarırsansa, allaha yalvar. Dəli Domrul əsl həqiqəti özü üçün aydınlaşdırmaq məqamı gələndə Allahla xəbərləşməli olur: «Domrul dedi: «Bəs can verən, can alan da allahdırmı? «Bəli, odur!» – dedi. Əzrayıla dönüb dedi: «Bəs sən nə iş görürsən? Sən aradan çıx, mən allah-taala ilə xəbərləşim» (1, s.179).

Dəli Domrul Allahın böyüklüyündən danışır, Allahdan isə «Can əvəzinə can tap!» tapşırığı gəlir. Xəbərləşmənin nəticəsi olan bu informasiya Dəli Domrulun sağ qalacağıının işarəsidir və sonda məhz belə də olur.

5) «Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu»nda Qanturalını axtaran ata-anası Selcan xanımla rastlaşır və oğlanlarının yerini öyrənmək üçün onunla xəbərləşirlər. Selcan xanım

isə deyir ki, siz içəri keçin və mən «harada qarmaqarışılıq varsa, toz varsa, harada qarğa-quzğun dolaşırsa, Qanturalını orada axtarım» (1,s.189). Buğacın yaralanmasının təsviri də belə idi. Buğacın anası «baxdı-gördü ki, bir dərənin içində qarğa-quzğun enir-çixır, qonur-qalxır. Bədəvi atını sürüb, o tərəfə çapdı. Sən demə, sultanım, oğlan o arada yıxılıbmış. Qarğa-quzğun qan görüb, oğlanın üstünə qonmaq isətyirdi. Oğlanın iki ov iti vardı, qarğa-quzğunu qovurdu, qonmağa qoymurdu» (1,s.137). Yəni bu məlumat ölümə yox, yaralanmağa işarədir. Nəticədə də belə olur, Qanturalı sağ-salamat tapılır.

6) «Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu»ndan isə məlum olur ki, Qazılıq qoca on altı il bundan əvvəl Düzmürd qalasının təkuru Arşın oğlu Dirəklə təkbətək vuruşmuş və əsir götürülmüşdür. Onun öldüsü və qaldısı barədə informasiyaya gəldikdə isə bu, Qaragünə oğlu Budaqdan gəlir. Belə ki, bir gün bəylər söhbət edərkən Qaragünə oğlu Budaqla Yeynəyin sözü düz gəlmir və Qaragünə oğlu Budaq deyir: «Burada boş-boş danışıb neyləyirsən? Dalaşmağa adam axtarırsansa, gedib atanı qurtarsana! Bəs niyə 16 ildir, dustaqdır?» (1,s.192). Beləliklə, Budaqdan gələn informasiya Qazılıq qocanın sağ olması barədə informasiyadır və boyun sonu bu həqiqəti təsdiq edir.

7) Eyni vəziyyəti «Uşun qoca oğlu Səyrək boyu»nda da görmək mümkündür. Yetim bir uşaq Səyrəyə deyir: «Ə, bizim yetimliyimiz bəs deyil? Bizi niyə vurursan? Hünərin vasa, qardaşın Əlincə qalasında əsirdir, get, onu qurtar!» (1,s.209.) Deməli, ölməyib, əsirdir!

8) «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»da Təpəgöz özü Basat haqqında bir neçə dəfə belə deyir: «Sənə ölüm yoxmuş!» (1,s.200). Doğrudan da, Basat ölmür.

9) «Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

onu xilas etdiyi boy»da qoca bir kişi ilə Uruzun söhbətinin nəticəsi belədir: «Uruz hirslənib dedi: «Ay yaramaz, mənim atam Bayındır xan deyildirmi?» Dedi: «Yox, o, ananın atasıdır, sənın babandır». Uruz: «Əyə, bəs mənim atam ölüdür, ya diri?» – deyə soruşur. Dedi: «Diridir, Tumanın qalasında dustaqdır» (1,s.217). Ölüm barədə söhbət getmir və bu, sonda təsdiqlənir.

Göründüyü kimi, eposun müxtəlif boylarından gətirilən bu nümunələrin heç birində ölümə bağlı məlumat yoxdur və qəhrəmanların heç biri də ölmür. Başqa sözlə, yaralanan Buğac da, əsir düşən Qazan, Uruz, Qazılıq qoca və Yeyrək də, Əzrayilla qarşılaşan Dəli Domrul da, Təpəgözlə vuruşan Basat da ölməyib sağ qalırlar. Bunun başlıca səbəbi onların ölümü haqqında məlumatın gəlməməsidir.

Bəs Beyrək? Məsələnin də əsl mahiyyəti buradadır. «Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda sadaladığımız həmin hadisələrdən tamamilə fərqli bir məqam var. Həmin məqam Beyrəyin dustaq olmasından sonrakı dövrə aiddir: «Bu hadisədən on altı il keçdi. Beyrəyin ölü-dirisini bilmədilər. Bir gün qızın qardaşı Dəli Qarcar Bayındır xanın divanına gəldi. Diz çöküb dedi: «Ağıllı xanın ömrü uzun olsun! Beyrək diri olsaydı, on altı ildən bəri gələrdi Beyrəyin diri olduğu xəbərini gətirən bir igid olsa, qızılı tikişli, naxışlı çuxa, qızıl-gümüş verərəm. Ölüm xəbərini gətirənə bacımı verərəm».

Belə dedikdə, muradı gözündə qalsın Yalçın oğlu Yalınçı, dedi: «Sultanım, mən gedim, ölüsü-dirisi xəbərini gətirim».

Sən demə, Beyrək yalınçı oğluna bir köynək bağışlayıbmiş; geyməyib saxlayırmış. Getdi, həmin köynəyi qana-mana batırdı, gətirib Bayındır xanın önünə atdı.

Bayındır xan dedi: «Ədə, bu nə köynəkdir?» Yalancıq: «Beyrəyi Dərbənddə öldürmüşlər, bu da nişanıdır, sultanım!»-dedi» (1,s.156).

Bu xəbər «Dədə Qorqud» eposundakı bütün xəbərlərdən fərqli xəbərdir. Yəni bu məqamda digər qəhrəmanlarla müqayisədə Beyrək haqqında ölüm xəbəri gəlir. Ola bilsin ki, həmin məqamda yalandır, amma nəticə başqadır: «Aruz dedi: «Ədə, hərzə-hərzə danışma. Qanına susama, gəl and iç!» Beyrək dedi: «Vallah, mən Qazanın və İç Oğuzun yolunda başımı qoymuşam, İstəyirsiniz yüz para eyləyin, mən Qazana xain çıxmaram!» Aruz yenidən hirsləndi. Beyrəyin saqqalından bərk tutub, bəylərə baxdı. Gördü kimsə gəlmir, qara polad qılıncı çəkib, Beyrəyin sağ oyluğunu çapdı. Beyrək qara qanına boyandı, başı dumanlandı. Bütün bəylər dağılışdı. Hər kəs öz atına mindi. Beyrəyi də mindirdilər. Bir nəfər tərkinə minib, onu qucaqladı. Beyrəyi gətirənlər atlarını çaparaq, onu öz evinə çatdırdılar. Cübbəsini üzərinə örtüldülər. Beyrək burada söyləyib dedi:

İgidlərim, yerinizdən qalxın, durun!
Boz atımın quyruğunu tutun, kəsin!
Ala dağdan Arqubeli gecə aşın.
İti axan gözəl suyu üzüb keçin.
Qazan xanın divanına çapıb gedin.
Siz hamınız ağ çıxarıb, qara geyin.
«Qazan, tək sən sağ ol, Beyrək öldü!» deyin...»
(1,s.223)

«Dədə Qorqud» eposunun sonuncu boyunda Beyrək öldürülür. Beləliklə, «Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda yalan kimi təqdim edilən Beyrəyin qanlı köynəyi

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

digər boyda – «İç Oğuz Daş oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy»da həqiqəti ifadə edən xəbərə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988.
2. Orxan Şaiq Gökyay. «Dedem Qorkudun kitabı», İstanbul, 2000.

«KOROĞLU»

KOROĞLU – DƏLİLƏRİN DƏLİSİ

1) DƏLİQANLILIQ

Azərbaycan folklorunun həmişəyaşar abidələrindən biri olan "Koroğlu" eposunda 7777 dəlinin olması faktı toplum bir igidliyin mahiyyət və məzmununun rəmzidir. "Dədə Qorqud" eposundan başlayaraq və qulağımız eşidəndən bəri "dəli" anlayışının igid mənasında işlənməsi heç bir mübahisə doğurmur: Dəli Domrul, Dəli Dondar, Dəli Həsən və s. Eyni zamanda bu adı daşıyanlar son dərəcə spesifik xarakterə malikdirlər (Ətraflı bax: 4). Tamamilə doğru fikirdir ki, "Koroğlu" eposunda "dəlilərin bir neçəsi konkret olaraq "dəli" adlandıqı kimi (Dəli Həsən, Dəli Mehtər, Dəli Mehdi) Koroğlu da bəzən "dəli" təyini ilə təqdim olunur. Təsadüfi deyil ki, V.Xulufu nəşrindəki qolların biri "Dəli Koroğlu və Bolu bəy" adlanır" (6, s.141).

"Koroğlu" eposunda baş qəhrəmanın - Koroğlunun öz-özünü dəli adlandırması isə daha maraqlıdır. Məsələ burasındadır ki, eposda digər qəhrəmanlara "dəli" adını başqaları verirsə, bundan fərqli olaraq Koroğlu "dəli" adını məhz özü özünə yaraşdırır.

"Koroğlu ilə Dəli Həsən" adlanan ikinci qolda Dəli Həsənlə qarşılaşan Koroğlu saz çalıb oxuya-oxuya öz keçmişini, daha doğrusu, tərcümeyi-halını ona belə anladır:

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

"Adımı soruşsan, bil, Rövşən olu,
Atadan, babadan cinsim Koroğlu;
Mənəm bu yerlərdə bir dəli-dolu,
Gündoğandan ta günbatan mənimdi" (2, s. 19).

Poetik nümunədə ayrıca götürülmüş "dəli" deyil, "dəli-dolu" ifadəsi işlənir. Məhz belə bir ifadə "dəli" sözünün ikinci mənasından (axmaq!) uzaqlaşmaq deməkdir. Əslində eposun lap əvvəlində, həmçinin Koroğlunun dilində işlənən (bu, az əhəmiyyət kəsb etmir!) dəli-dolu ifadəsi mətnin bundan sonrakı əsas məqamlarında qəhrəmanlara ünvanlanan dəli (dəliqanlı!) sözünün məhz igid, qəhrəman, bahadır mənasını verdiyini təsdiqləmiş olur.

Həmin qolda Koroğluya inanmayan Dəli Həsənin xüsusi bir görkəm almasından, kinayəli gülüşündən, qəribə bir istehzasından sonra Koroğlu yenə də saza əl atıb gəraylı üstündə deyir:

"Qoç Koroğlu çıxar düzə,
Baxmaram əllyə, yüzə,
Mən dəlidən öyüd sizə:
Həddindən aşmamaq gərək" (2, s.20).

Artıq burada "dəli" sözü "axmaq" mənasındadır və hədələyici xarakter daşıyır. Məsələn burasındadır ki, Koroğlunun mənəvi yüksəkliyi, qeyri-adi dərəcədə təbiiliyi özünü igid mənasında olan dəli kimi öyməyə imkan vermir. Digər tərəfdən Koroğlu Dəli Həsənlə üz-üzə gələcəyini əvvəlcədən bildiyi üçün (atası ona demişdi: "özünü Dəli Həsəndən gözlə!") özünü bir az da axmaqlığa qoyur. Əslində isə başqasına həddini aşmamağı məsləhət görən qəhrəman məntiqi baxımdan heç vaxt həddini aşmama-

lıdır.

Koroğlunun belə bir nəsihəti Dəli Həsənə lap acıq gəlir və başının adamlarını toplayıb Koroğluya hücum etmək istəyəndə Koroğlu yenə deyir:

"Çəkərəm qılıncı, kəsərəm yolu,
Mənəm igidlərdə bir dəli-dolu.
Hələ coşmayıbdır bu qoç Koroğlu,
And içmişəm bu gün döyüş olmasın" (2, s.20).

Yenə "dəli-dolu" ifadəsi xatırlanır. Bizcə, nümunədə "dəli" sözünün hər iki mənası gizlənmişdir: igid (dəliqanlı!) və axmaq (dəlisov!).

Buradan hasil olan qənaət belədir ki, elə ikinci qoldaca "dəli" anlayışı üç məqamı ehtiva edir: birincisi, igidlik; ikincisi, axmaqlıq; üçüncüsü, igidliklə axmaqlığın qovuşduğu. Hətta Koroğlu vuruş başladığı zaman, yəni vuruşdan öncə söylədiyi qoşmada da özünə açıq-açığına "dəli" deyir:

"Qıratı gətirdim cövlana indi,
Varsa igidlərin meydana gəlsin!..
Görsün mən dəlinin indi gücünü,
Boyansın əndamı al qana, gəlsin!.." (2, s.21).

Beləliklə, eposun "Koroğlu ilə Dəli Həsən" qolunda Koroğluya məxsus olan və Koroğlunun dilindən söylənilən beş poetik nümunədən dördündə dəlilikdən danışılır və mübahisəyə heç bir yer qalmır ki, Koroğlu özünü hansı anlamda olursa-olsun, dəli adlandırır, yəni: Dəli Koroğlu!

Amma bir mühüm məqam da var ki, "dəli" sözünün

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

igidin sinonimi kimi işlənməsi faktını Koroğlu yalnız poetik formada – qoşma və gəraylı formasında deyil, həmçinin təhkiyə formasında - nəsr şəklində də açıq-açığına bildirir:

"Koroğlu yenə də Dəli Həsəni qabağına salıb mağaraya girdi. Baxdı ki, burada o qədər qızıl-gümüş var ki, elə bil yeddi padşahın xəzinəsi buradadır. Koroğlu mağaranı tamam-kamal gəzdi. Hamısını gözdən keçirdi. Sonra Dəli Həsənə dedi:

– Qoy bunlar hələlik elə buradaca qalsın. İndi bunlar bizə lazım deyil. Amma elə ki Çənlibeldə yurd-yuva saldıq, başımıza dəlilər, igidlər yığıldı, onda bunlar bizə lazım olacaq" (2, s.23).

Məsələnin bir az da aydınlığı üçün "Koroğlu ilə Bolu bəy" qoluna daha dərinə diqqət yetirək. Burada nəql olunur ki, Koroğlu səhər tezdən tək-tənha çölə çıxıb Ağ qayaya gəlir. Bu zaman Çənlibelə gizlicə yürüş eyləyən Bolu bəyin adamları ilə üz-üzə dayanır. Özünü qoruqçu kimi qələmə verən Koroğlunu Mehtər Murtuz tanıyır. Onun əl-qolunu bağlayırlar, lakin "Koroğlunun bir belə xasiyyəti də vardır ki, düşmən əlinə keçəndə Koroğlu olduğunu heç boynuna almazdı" (2, s. 249). Ona görə də Bolu bəyin təkidinə baxmayaraq, həm Bolu bəyə, həm Qəcər Alıya, həm də Mehtər Murtuza üz tutub dediyi bəndlərdə o, özünün Koroğlu olduğunu qəti şəkildə və tam ciddiyyətlə inkar edir. Onu tanıyan Mehtər Murtuza isə belə söyləyir:

"Koroğlu dediyin bir bəl-bəlidi,
Çənlibeldə dövran quran dəlidi,
Öz adım Rövşəndi, atam Alıdı,
İnan Bolu, mən Koroğlu deyiləm" (2, s.250).

Koroğlu Bolu bəylə vuruşdan qabaq isə əksinə, özünü gizlətmir və dəli igid adlandıraraq deyir:

"Çənlibeldə dövrən quran dəliyəm,
Hədyan sözə çox çətindi əyiləm,
Yeddi min dəlinin kəltə kəliyəm,
Koroğlunu tutan dəmlər necoldu?"

Koroğluyam müxənnətə uymaram,
Qisasımı qiyamətə qoymaram,
Düşmanın qanından içsəm doymaram,
Koroğlunu tutan dəmlər necoldu?" (2, s.353).

Eposun axırncı qollarından olan "Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi" qolu isə məsələləri daha da aydınlaşdırır. Bu qolun bir mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, Koroğlunun atası Alı kişi ilə və daha geniş mənada Koroğlunun özü ilə Hasan paşa arasındakı nifaq və ziddiyyət ilk qolda cərəyan edir və iki qol arasına sığışır: "Alı kişi" qolunda başlayır və "Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi" qolunda tamamlanır. Digər bir mühüm cəhət isə ondan ibarətdir ki, Koroğlunun məhz fəaliyyətə başladığı "Koroğlu ilə Dəli Həsən" qolunda olduğu kimi bir növ fəaliyyətinin də başa çatdığı "Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi" qolunda Koroğlu özünü yenə dəli adlandırır. O, Hasan paşaya üz tutaraq söylədiyi qoşmada belə deyir:

"Mən dəliyə hədyan söyləmə paşa,
Hünərlisən, gəl meydana, əfəndim!
Dağıdar ölkəni, çevirrəm taxtın,
Bularam cəmdəyin qana, əfəndim!" (2, s.321).

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Belə bir məsələ aydınlaşır ki, eposun məhz ilk, orta və son boylarında (ikinci, on ikinci və axırdan ikinci!) Koroğlu özünü Dəli Koroğlu kimi təqdim edir. Deməli, epos sadəcə Koroğlu ilə başlayıb, Koroğlu ilə davam edib, Koroğlu ilə də qurtarmır, daha dəqiqi, Dəli Koroğlu ilə başlayıb, Dəli Koroğlu ilə davam edir və Dəli Koroğlu ilə də başa çatır.

2) DƏLİ NƏRƏ

Koroğlunun dəliqanlılığını təmin edən amillərdən başlıcası onun Qoşabulağın suyunun təsiri ilə yaranan səsinin – nərəsinin güclü olmasıdır. Elə ikinci qolda - "Koroğlu ilə Dəli Həsən" qolunda deyilir: "Dəli Həsən ilə Koroğlu dava eləyəsi oldular. Qılıncılarını çəkib, bir-birlərinə hücum elədilər. Qılıncdan murad hasil olmadı, əmuda əl atdılar. Əmuddan murad hasil olmadı, nizəyə əl atdılar. Nizədən də kar olmadı. Axırda atdan düşdülər, güləşməyə başladılar. Dəli Həsən ilə Koroğlu çox güləşdilər, gah o, buna güc gəldi, gah bu, ona güc gəldi. Qoç Koroğlu axırda bir dəli nərə çəkib Dəli Həsəni götürüb yerə vurdu" (2, s. 22).

Heç kəsə əyilməyən, yeddi il bu yolların ağası olan və hamının qorxdığı Dəli Həsən Koroğlunun dəli nərəsindən sonra məğlub olur. Koroğlunun qılıncının altından keçib öləncən ona qardaş olacağına və qulluğunda duracağına and içir.

"Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi" qolunda da eyni vəziyyətlə rastlaşırıq. Belə ki, Koroğlu ilə Dəmirçioğlu Çənlibeldən xeyli uzaqlaşandan sonra onların arasında olan dialoq və onun nəticəsi aşağıdakı kimidir:

"Koroğlu dedi:

– Yaxşı, bəs sən ondan heç qorxmursan?

Dəmirçioğlu dedi:

– Mən onun nə qılıncından qorxuram, nə şeşpərindən, nə də dəlilərindən. Amma deyirlər dava eləyəndə onun bir nəərə çəkməyi var. Qorxsam, qorxsam, bəlkə, bircə o nərədən qorxam.

Koroğlu dedi:

– O, hələm-hələm yerdə nəərə çəkməz. Amma zalım oğlunun qolları yaman qüvvətlidir. Bir şeyə ilişdi, qurtardı.

Dəmirçioğlu dedi:

– Ay bircə indi gələ çıxı bura, göstərəm ona qollarının qüvvətini.

Koroğlu daha danışmadı. Bir az da getdilər. Koroğlu daha lap arxayın oldu ki, Çənlibeldən uzaqlaşdı. Daha hay-küy də düşsə, dəlilər xəbər tuta bilməzlər. Ağzını onun qulağına dayayıb, bir dəli nəərə çəkdi. Dəmirçioğlu aşıb, düz Qıratın ayaqlarının altına düşdü" (2, s.52).

Eposda inkişaf edən hadisələrdən, qəhrəmanların cəsur luq fəaliyyətindən, söyləyicinin təqdimatlarından görünür ki, həm Dəli Həsən, həm də Dəmirçioğlu kifayət qədər gücə malikdirlər. Belə demək doğru olar ki, Dəli Həsənin və Dəmirçioğlunun fiziki gücü hardasa Koroğlunu onlardan fərqləndirən, daha dəqiqi, Koroğlunu onlardan daha güclü səviyyəyə gətirən onun dəli bir nəreyə malik olmasıdır. Belə bir üstünlük isə epos qəhrəmanının haqqıdır.

Yeridir qeyd edək ki, Aşıq Cünun da bir məqamda Koroğlunun nərəsini xüsusi şəkildə nəzərə çarpdırır:

"Qıratın üstündə, dəlilər yanında,
Dağları, daşları gəzər Koroğlu.

Hərdən açıqlanıb nəərə çəkəndə
Yağılar bağrını əzər Koroğlu" (2, s.59).

"Koroğlunun Ərzurum səfəri" qolunda Dəmirçioğlunun əsir düşməsi Koroğlunun yuxu görməsinə səbəb olur: "Gecənin bir vaxtı bir də yuxuda gördü ki, bir dişi laxlayıb, ağzı qan ilə doludu. Səksənib, yuxudan ayıldı. Elə nəərə çəkdi ki, bütün dəlilər yuxudan qalxdılar" (2, s.78). Bu yuxu "Dədə Qorqud" eposunda Qazan xanın yuxusunu xatırladır. O da yuxu görür və yurduna üz tutub gələndə bəlli olur ki, artıq yurdu talanıb (7, s.44). "Koroğlu" eposunda da məhz belədir, yəni yuxu bəd bir xəbərin olacağına işarədir.

Ərzuruma gələn Koroğlu və dəlilər Dəmirçioğlunu Cəfər paşanın əlindən xilas etmək istəyirlər. Döyüşün başlanmasına əsl işarə də elə Koroğlunun dəli nərəsi olur: "Sözü qurtarıb Koroğlu bir dəli nəərə çəkdi. Dəlilər hər tərəfdən töküldülər. Burada bir savaşı oldu, bir savaşı oldu ki, ruzigarın gözü hələ belə bir savaşı görməmişdi. Koroğlu macal verməyib Cəfər paşanı tutdu. Qoşundan qırılan qırıldı, qırılmayan da Cəfər paşanı tutulmuş görüb davadan əl çəkdi" (2, s.83).

Koroğlu dəli nərəsinin gücünü yalnız özünün gələcək dəliləri olan Dəli Həsənə, Dəmirçioğluna deyil, eyni zamanda və bundan daha artıq dərəcədə düşmən qüvvələrə də göstərir. Məsələn, "Eyvazın Çənlibelə gətirilməyi" qolunda o, Ərəb Reyhanla qarşılaşır: "Ərəb Reyhan atını cövlana gətirib Koroğlunun üstünə sürdü. Dava başlandı. Yetmiş yeddi fəndin hamısını işlətdilər. Amma heç biri o birinə dov gələ bilmədi. Nə qılıncdan kar aşmadı, nə nizədən iş çıxmadı, nə əmuddan murad hasil olmadı. Axırda Koroğlu qəzəblənib atdan düşdü. Paltarının ətəklərini

belinə sancdı. Qollarını çırmadı, meydanda gərdiş eləməyə başladı. Gah onun dizləri meydanı kotan kimi söküdü, gah bunun dizləri. Koroğlu gördü yox, Ərəb Reyhan da balaca canavar deyil. Axırda qəzəblənib elə bir dəli nəərə çəkdi ki, dağ-daş səsə gəldi. Ərəb Reyhanın adamları hamısı qırğı görmüş cücə kimi qaçıb dağıldılar. Koroğlu onu başına qaldırıb yerə vurdu. Sinəsinə çöküb xəncəri boğazına dayadı" (2, s. 111).

Eynilə "Durna teli" qolunda da Koroğlu ilə Qara xan arasındakı vuruş təsvir olunur və orada yenə Koroğlunun köməyinə birinci, nəresi, ikinci isə dəliləri gəlir: "Koroğlu baxdı ki, Qara xan əkilmək istəyir. Aman verməyib, onu yaxaladı. İlxıçı paltarını soyunub kənara atdı. Bir nəərə çəkdi. Qara xanın qulaqları batdı. Tez adamlarını köməyə çağırırdı. O tərəfdən də dəlilər Koroğlunun nərəsini eşidib, siyirməqılınc töküldülər. Ara qarışdı. Dava başladı. Davanın şirin yerində Koroğlu özünü Qara xana yetirdi. Misri qılınc havada parıldayıb, Qara xanın təpəsində elə gözdən itdi ki, elə bil ıldırım yerə soxuldu. Qara xan bayaq ha cəhənnəmə vasil oldu" (2, s.246).

"Koroğlu ilə Bolu bəy" qolunda isə vuruş məhz Koroğlunun dəli nəresi ilə başlayır: "Qoşun böyükləri gördülər yox, Koroğlu doğru-dogru dava başlayır. Qoşuna hay vurdular. Hər tərəfdən töküldülər Koroğlunun üstünə. Koroğlu bir dəli nəərə çəkib özünü vurdu qoşuna. Bir sağa vurdu, bir sola vurdu. Qoşunu qatım-qatım qatladi. Qoşun şahin görmüş toyuq-cücə kimi pərən-pərənə düşdü" (2, s.253-254).

Eposda Koroğlunun yalnız döyüş vaxtı deyil, sevinc məqamında da dəli nəərə çəkməsi faktı ilə rastlaşırıq. Belə ki, "Koroğlunun Qars səfəri" qolunda Koroğlu naəlac qalib minarənin başına çıxmalı olur. Ərəb Reyhan mina-

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

rənin dibini qazdırır ki, minarə yıxılsın və Koroğlunu ələ keçirsin: "Külüngçülər minarənin dibini o qədər qazmışdılar ki, minarə az qalırdı yıxılsın. Koroğlu işi belə görüb, düşüb lap aşağıda kəsmişdi minarənin qapısını. Elə bu dəmdə bir də qulağına bir səs gəldi. Diqqətlə qulaq verib gördü oxuyan Eyvazdı. Hər şey yaddan çıxdı. Nə qorxu qaldı, nə hürkü. Dik çıxdı minarənin başına. Sevindiyyindən bir dəli nərə çəkib dedi:

...İndi bağladar qolunu,
Qırar sağını, solunu,
Yada salıb Koroğlunu,
Bu gələn Eyvaz səsidir" (2, s.283).

Deməli, Koroğlunun igidliyini, dəliqanlılığını ifadə edən dəli nərəsi ondan ayrılmazdır. Başqa sözlə, dəli nərə dəliqanlılığın ən qabarıq, ən nümayişkarənə və ən parlaq ifadə formasıdır.

Koroğlunun gücü yalnız dəli nərəsində deyil, həmçinin Qıratdadır. Doğru fikirdir ki, "Koroğlu" dastanında xalq Koroğlunun özü qədər onun atına da böyük məhəbbət bəsləyir, onun qəhrəmanlığını tərənnüm edir. Koroğlu kimi Qırat da məğlubedilməzdir, bütün faktlardan görünür ki, onun tay - bərabəri yoxdur. Xalq bu nadir atı öz xəyalında romantik boyalarla fantastik mübaliğə tülünə bürümüş, onu təbiətin sehrli aləmi ilə tərəf müqabilləşdimişdir" (5, s.332). Eyni zamanda maraqlı cəhət orasındadır ki, Koroğlunun yalnız özü deyil, atı da dəli Qıratdır. Bu fikir isə həm Koroğluya, həm də başqalarına məxsusdur. Koroğlu deyir:

"Qaranlıq gecədə yol çaşırmayan,
Düşman qabağında ər düşürməyən,
Üstündə əl-ayaq yığsırılmayan
Koroğlunun atı dəli gərəkdi" (2, s. 167).

"Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi" qolunda da həm Koroğlunun, həm də Qıratın dəli olması nalbəndin dilindən söylənir: "Nalbənd dedi:

– Oğul, sən uşaqsan deyən o sənə baş qoşmadı. Onun dəliliyinə baxma. Adı gələndə paşalar, xanlar tir-tir əsirlər.

Dəmirçioğlu dedi:

– Paşalar əsərlər də... Paşalarda kişilik nə gəzir? Sən hay-küyə baxma. Gördün ki, bir yabının əlində necə avara qalmışdı... Nalbənd dedi:

– Bala, yabı nədir? Ona dəli Koroğlunun dəli Qıratı deyərlər" (2,s.49).

3) DƏLİSOVLUQ

Eposun bir neçə məqamında Koroğlu axmaq mənasında dəli hesab edilir, yaxud da özünü axmaqlığa-dəliliyə qoyur, dəlisovluq eyləyir. Belə ki, "Koroğlunun İstanbul səfəri" qolunda Koroğlu xotkar qızı Nigar xanımdan bir məktub alır. Nigar xanım məktubunda aşağıdakı şeirlə Koroğluya müraciət edir:

"Mən xotkar qızıym, Nigardır adım,
Şahlara, xanlara məhəl qoymadım,
Bir sənsən dünyada mənim muradım,
İstərəm özünə eylə yar məni" (2, s.28).

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Şübhəsiz, belə bir çağırış Koroğlu üçün həm ilk, həm də məhz xotkar qızının çağırışı olduğuna görə son dərəcə qeyri-adi idi. Əslində belə bir dəvəti Koroğlu heç gözlə-mirdi də. Amma bu, sözün həqiqi mənasında bir reallıq idi. Həmin məktubdan alınan təəssüratın davamı isə daha maraqlıdır:

"Elə ki Koroğlu naməni oxuyub əhvalatdan hali oldu, Dəli Mehtəri çağırdı ki:

– Qıratı yəhərlə, mən İstanbulla gedəsi oldum.

Dəlilər yerbəyerdən dedilər: "Koroğlu, dəli olma, sənin İstanbulda nə işin var? Bilmirsənmi ki, paşalar sənin qanına yerikləyir. Gedərsən, tutularsan" (2, s.29).

Artıq buradan aydınca görünür ki, dəlilərin (igidlərin!) Koroğluya "dəli olma!" deməsi "axmaq olma!" deməkdir. Çünki onlar yaxşı bilirlər ki, Koroğlu təkbaşına xotkarın üzərinə yeriyə bilməz. O cür böyük bir qoşunun üstünə tək-təkinə getmək, şübhəsiz, axmaqlıqdır. Buna baxmayaraq, "dəli" sözünün hər iki mənasında epos qəhrəmanı olan Dəli Koroğlu eposun poetikasına uyğun olaraq tək getməkdə israrlıdır:

"Koroğluyam haşa-haşa,
Girrəm xotkarla savaşa;
Qırat döşlətməyə paşa,
Özü tək gedə, tək gedə..." (2, s.29)

Koroğlu gedir, Nigar xanımla görüşür və öz razılığı ilə onu götürüb İstanbuldan uzaqlaşır. Amma o, Nigarı beləcə sakitcə, gizli formada (yəni qız qaçırmaq mənasında!) Çənlibelə gətirmək fikrində deyil:

"Koroğlu bir də dönüb baxdı ki, uzaqdan qoşun gəlir. Qıratın başını döndərüb dayandı, gözləməyə başladı.

Nigar gördü Koroğlu dava eləmək fikrindədi, dedi:

– Koroğlu, gərək məni götürüb qaçmayaydın, indi ki aparırsan, dayanma sür gedək! Atamın qoşunu çoxdu, sən təksən. Onlarla bacarmarsan, dava eləmə! Koroğlu dedi:

– Mən səni Çənlibelə bu cür apara bilmərəm. Sonra deyərlər ki, Koroğlu gedib xotkarın qızını oğurlayıb gətirib. Mən gərək dava eləyəm" (2, s. 43).

Bu sözlər də lap dəli-dolu bir adamın sözləridir. Yəni təkbaşına xotkarın qoşunu ilə vuruşmaq həm igidliyinə güvənən, həm də özünü axmaqlığa qoyan dəli Koroğlunun münasibətidir.

Başqa bir qolda – "Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi" qolunda Koroğlunun "axmaqlığı" iki məqamda özünün göstərir. Birincisi, Koroğlu özünü Dəmirçioğlundan tamamilə gizlədir:

"Dəmirçioğlu dedi:

– Mən Koroğlunu axtarıram, onunla işim var.

Koroğlu dedi:

– Elə mən də onu axtarıram.

Dəmirçioğlu soruşdu:

– Sən onu neyləyirsən?

Koroğlu dedi:

– O mənə od qoyub. Gəlmişəm onunla haqq-hesab çəkməyə. Ya ona verən Allah, ya mənə" (2, s.50).

İkincisi isə Koroğlunun bilə-bilə Dəmirçioğlunun Qıratı aparmasına şərait yaratmasıdır:

"Qərəz, Dəmirçioğlu Qıratı çəkdi damın üstünə. Atın ayağındakı buxovu qırıb atdı, sonra Koroğluya dedi:

– İndi gəl, min tərkimə, gedək!

Dəmirçioğlu bunu deyib özü Qırata minmək istədi. Qırat ağzını açıb ona tərəf yönəldi. Az qaldı ki, başını

qaldırıb göyə tullasın. Koroğlu tez yüyürüb özünü Qırata göstərdi. At Koroğlunun görcək sakit oldu. Koroğlu atın başını tutub dedi:

– Qabaqca sən min, sonra mən.

Qıratda bir xasiyyət var idi ki, Koroğlu onun yüyənini kimə tapşırsaydı, at ona əl verərdi. Qərək, hər ikisi tərkləşib düşdülər yola" (2, s. 51).

"Eyvazın Çənlibelə gətirilməyi" qolunda da Koroğlu özünü dəliliyə – axmaqlığa vurur. Belə ki, Eyvazın dalısınca gedəndə yolda bir çobanla qarşılaşır. Tanınmamaq üçün çobanla paltarlarını dəyişməyi xahiş edir. Çobanın paltarını geyib Eyvazın atası qəssab Alının dükanına gəlir. Məlum olur ki, Eyvaz atası qəssab Alı ilə çölə sürünü yoxlamağa gediblər. Koroğlu da oraya gəlir və onun qəssab Alı ilə belə bir dialoqu olur:

"Koroğlu bir-iki qoyunu əllədi, baxdı, soruşdu ki:

– Bəs, aga, bunların qiyməti neçədir?

Qəssab Alı dedi:

– Vallah, indi qoyun qismi bir az bahadır. Ancaq görürəm sən uzaqdan gəlibsən. Sənə birini iki tükəndən hesab edirəm. Koroğlu dedi:

– Yox, aga, mən o qiymətə qoyun ala bilmərəm.

Qəssab Alı nə qədər dil-ağız tökdüsə gördü ki, yox, müştəri heç ipə-sapa yatan deyil. Axırda dedi:

– Oğul, sən de görək bəs neçəyə alarsan?

Koroğlu dedi:

– Ağa, bizim yerlərdə qoyunun biri gedir on tükənə. Mən qoyunu səndən iki tükənə alsam, hərəsində səkkiz tükənə qazancım olur. Bu da ki, insaf deyil. Bu nə yerə sığar, nə göyə. Mən qoyunun birini səndən beş tükənə alacağam. Verirsən, ayır, pulunu verim. Yox, vermirsən, onda gedim ayrı adam tapım.

Qəssab Alı gördü ki, bu müştəri lap göydəndüşmədi. Dedi:

– Neylək, oğul, sən deyən olsun. Əyə, Eyvaz ayır sürünü!" (2, s.101).

Əslində Koroğlunun belə bir dəliliyi-axmaqlığı qəssab Alını da son dərəcə heyratə gətirir. Qəssab Alının Koroğlu haqqında "göydəndüşmə" epitetini işlətməsi onun dəliliyinə – axmaqlığına bir işarədir. Yəni qəssab Alının düşündüyü kimi desək, iki tümənlik qoyunu beş tümənə alan axmaq heç vaxt ələ düşməz.

Yenə də "Eyvazın Çənlibelə gətirilməyi" qolunda Koroğlunun dəliliyi-axmaqlığı barədə Türkman bəylərindən olan Ərəb Reyhan danışır. Belə ki, Koroğlu Eyvazla gəlib böyük bir uçurum qarşısında dayanır. Bu, o deməkdir ki, ya Qırat bu uçurumu tullanmalıdır, ya da Koroğlu Ərəb Reyhan və onun qoşunu ilə üz-üzə gəlməlidir. Koroğlu isə uçurumdan tullanmaq üçün Qıratı tərifləyərək həvəsləndirir:

"Koroğlu əməyi getməsin zaya,
Gərək qan udduram bəyə, paşaya,
Sıçrayıb quş kimi atıl o taya,
Apar Çənlibelə məni, Qıratım!" (2, s. 109).

Bəli, Koroğlu qərarında qətidir. O, düşməne Qıratın da gücünü nümayiş etdirmək istəyir. Ərəb Reyhan da onun bu məqsədini başa düşüb həyəcan və heyratlə deyir: "Bu adam ya dəlidi, ya da... elə dəlidi ki, var. Yoxsa o uçurumdan da at atlanır? Özü də üstündə iki adam" (2, s. 109). Burada Ərəb Reyhanın Koroğlu haqqında dediyi "bu adam ya dəlidi, ya da... elə dəlidi" sözləri Koroğlunun axmaqlığına olan işarədir.

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

"Koroğlu ilə Bolu bəy" qolunda Koroğlunun Bolu bəyə qalib gəlməsi, sonra isə ona əsir kimi tabe olması da bir dəlil, bir axmaqlıqdır:

"Koroğlu dedi:

– Ayə, mən Koroğluyam. Koroğlu söz verməz. Verdi müxənnətlik eləməz. İndi ki ehtiyat eləyirsən, budu, gəl bağla qollarımı, elə apar.

Bolu bəyin də elə arzusu bu idi. Tez adamlarına göz elədi ki, day fürsətdi, dayanmasınlar. Bir möhkəm zəncirlə o saat Koroğlunun qollarını bağladılar dalına. Sonra bir-iki kəndirlə də sıxdılar ata. Bolu bəy işi hazır görəndə hökm elədi qoşun atlandı. Koroğlunu qabaqlarına salıb Ərzincana tərəf yola başladılar" (2, s. 256).

Şübhəsiz, Bolu bəyin "fürsətdi" deməsi Koroğlunun dəliliyinə-axmaqlığına işarədir.

4) DƏLİ KÖNÜL

Eposda Koroğlunun züriyyətinin olmaması xüsusi bir ağrı və kədərlə hiss etdirilir. Əslində bu məyusluq ilk dəfə Nigar xanımın dilindən eşidilir. "Eyvazın Çənlibelə gətirilməyi" qolunda dəlilə istirahət edib əyləndiyi bir vaxtda Nigar xanım dərindən ah çəkir. Onun qəmginliyi, qaşlarının çatılması, gözlərinin doluxsunması Koroğlunu da narahat edir. Nigar xanım isə övladsızlıqdan məyus olmasını sızılıtlı və həzin bir gəraylı ilə Koroğluya çatdırır:

"Necə baxım ev-eşiyə,
Yaralı könlüm üşüyə,
Toz bürümüş boş beşiyə,
Şirin layla çalan yoxdu.

Çənlibeli güllər bəzər,
Güllər saralsa kim üzər?
Hər quş balasıynan gəzər,
Niyə sənün balan yoxdu?" (2, s. 89).

Bu, son dərəcə həzin və kədərli bir məqamdır. Nigar xanım yalnız öz istəyini və arzusunu deyil, həmçinin Koroğlunun gizli, narahat duyğularını dilə gətirir. Söyləyici Nigar xanımın vasitəsilə imkan tapıb Koroğlunun həyatı və gələcəyi üçün vacib və zəruri olan bir məsələni gündəmə gətirir. "Ustad deyir ki, Koroğlunu heç kəs ağlayan görməmişdi. Amma Nigarın sözündən sonra Koroğlu elə oldu, elə oldu ki, Nigarın ağlamağı yaddan çıxdı" (2, s. 90). Hələ bu azmış kimi Aşıq Cünun da dübarə onun məlulluğunun səbəbini soruşur:

"Qıratın üstündə dili tənd olan,
Paşalar varına talanlar salan,
İsgəndər tək sudan bac-xərac alan,
Bir de, qoç Koroğlu, nədən məlulsan?" (2, s. 90).

Bu məqamda Koroğlu Aşıq Cünuna müraciətlə özündən bəhs edir və söylədiyi gəraylıda öz dəli könlündən danışır:

"Coşdu dəli könül coşdu,
Mövc verdi, kəllədən aşdı,
Bir meşəyə ki, od düşdü,
Quru yanar, yaş inildər.

Koroğluya sözüm çoxdu,
Sözlərim peykanlı oxdu,

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Hansı igidin sonu yoxdu,
Ocaq sönər, daş inildər" (2, s.91)

Koroğlunun öz könlünü "dəli könül" adlandırması onun dəli nərəsinə, dəli-dolu igid kimi tanınmasına, bəzən dəlisovluq eləməsinə və bütövlükdə dəlilər dəlisi olmasına da tam uyğun gəlir.

Eposun mətnində Koroğlunun dəli könlünün coşmasına ikinci dəfə Dərbənd səfərində rast gəlirik. Əslində bu da çox maraqlı məqamdır. Hələ bundan əvvəl Koroğlunun dəli nərəsi eşidilir: " Nigar xanım nə qədər elədisə onları ayıra bilmədi. Kürdoğlu cavan, təcrübəsiz, Koroğlu yüz ilin Koroğlusu. Kürdoğlu yoruldu. Koroğlu bir dəli nərə çəkib Kürdoğlunu götürüb yerə vurdu. Çöküb sinəsinə xəncəri çəkdi ki, başın kəssin. Nigar xanım tutub xəncəri onun əlindən aldı" (2, s.312).

Bundan sonra Kürdoğlu Koroğlunu tanıyır və özünü saxlaya bilməyib qoşma dili ilə onun oğlu olduğunu bildirir. Bu isə hamını çaşdırır, hamı mat-məttəl qalır:

" Koroğlu dedi:

– Mənim oğlum yoxdu. Sən yalan deyirsən.

– Var. Mən Ərəb paşanın qızı Mömünə xanımın oğluyam. Bu da sənin bazubəndin.

Bunu deyib Kürdoğlu qolundakı bozubəndi Koroğluya göstərdi. Dəli Koroğlunun dəli könlü coşdu. Oğlunu qucaqlayıb dedi:

...Səd afərin qaynağına, coşuna,
Yağı düşmən gələ bilməz tuşuna,
Koroğluyam, oğul, dönüm başına,
Koroğlu deyilən igid mənəm, mən!" (2,s.313-314)

Deməli, eposun mətnində Koroğlunun dəli könlünün coşması iki qolda müşahidə olunur: "Eyvazın Çənlibelə gətirilməyi" və "Koroğlunun Dərbənd səfəri". Birincidə övlad həsrətli Koroğlunun dəli könlü coşur, digərində öz övladını tapan Koroğlunun dəli könlü qıy çəkib dilə gəlir. Beləliklə, yalnız övlad məsələsi ilə bağlı olan məqamlarda və yalnız Koroğlunun öz dilində "dəli könül" ifadəsi səslənir. Bu isə eposun məntiqinə tam uyğundur.

Bütün bunlar təsdiq edir ki, "Koroğlu" eposundakı dəlilərin – igidlərin sayı şərti olsa belə 7777-dir. Bu rəqəm müqəddəs olmaqla bərabər, Çənlibeldə Koroğlunun ətrafına toplaşan və onunla birgə fəaliyyət göstərən bütün dəlilərin simvolik sayıdır, amma buraya 1 rəqəmini də artırmaq lazımdır. Bu isə dəlilərin dəlisi olan Koroğludur.

«KOROĞLU» EPOSUNDA DƏLİ AŞIQ

Azərbaycan xalq dastanlarının poetik sistemi söyləyicidən, mətndən, strukturdan nə qədər asılı olsa belə onlardan daha artıq dərəcədə baş qəhrəmanla əlaqədardır. Dastanda baş qəhrəman təyinedicidir. Bu funksiyanı qəhrəmanlıq dastanlarında məhz qəhrəman (sözün hər iki mənasında: obraz və igid! – məsələn, Koroğlu) yerinə yetirirsə, məhəbbət dastanlarında əsas estetik yükü Aşıq (məsələn, Kərəm) öz çiyinlərində daşıyır.

Epos poetikasının elə mühüm elementləri də vardır ki, əsas qəhrəmanla deyil, digər obrazlar və digər struktur vahidləri ilə təmsil olunur. Belə obraz çeşidini aşıq və ozan surətlərində, saz və qopuz simvollarından kifayət qədər aydın görmək və təsəvvür etmək mümkündür. Bu məsələ yalnız ona görə deyildir ki, dastanlar aşıqlar tərəfindən söylənilir, yeni əsrlərə və yeni nəsillərə ötürülür, məhz ona görədir ki, dastanın ritmi birbaşa aşıqdan və sazdan asılı olur. Beləliklə, aşıq və saz epos poetikasının özündə – strukturda aparıcı vahidə və simvola çevrilir. «Koroğlu» eposundakı Aşıq Cünun məhz belə obrazlardandır.

Aşıq Cünun eposda ilk dəfə say etibarilə beşinci qolda – «Koroğlunun Ərzurum səfəri» qolunda görünür. Bu vaxta qədər Nigar xanımı nəzərə almasaq, Çənlibelə gələn dəlilər sırasında Dəli Həsən, Bəlli Əhməd və Dəmirçioğlu vardır. Koroğlu Dəli Həsənlə küştü tutub vuruşur, ona qalib gəlir və Dəli Həsən həmişəlik Koroğlu ilə bir yerdə qalacağına razılıq verir. Bəlli Əhmədin isə Koroğlu dəlilərinə qoşulmaqda özü israrlıdır: «Bəlli Əhməd Koroğlunun sədasını eşidib, ona müştəq olmuşdu. Elə bil ki, bir adam ona «igid igid qulluğunda olmalıdır» deyirdi.

Bəlli Əhməd çox düşündü, çox daşındı, çox ölçdü, çox biçdi, çox götür-qoydan sonra bir səhər çarıqlarının bağını bərkidib, Çənlibelə tərəf yol başladı» (2, s.24). Dəmirçioğlunu isə Koroğlu özü tapır və özü seçir. Beləliklə, «Koroğlu ilə Dəli Həsən», «Koroğlunun İstanbul səfəri», «Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi» qollarında dəlilərin Koroğlu ətrafına toplaşmaq mexanizminin üç üsulu tam aydınlığı ilə görünür: birincisi, tutuşub barışmaq formasında (Dəli Həsən); ikincisi, könüllü gəliş formasında (Bəlli Əhməd) üçüncüsü, tanıyıb seçmək formasında (Dəmirçioğlu).

Aşıq Cünunun – dəli aşığın Çənlibelə gəlişi isə tamamilə yeni forma və məzmunu malikdir. Yeri gəlmişkən, "Koroğluya və dəlilərə rəğbət bəsləyən aşıqlar "dəli" mənasını verən "cünun" və "abdal" adları daşıyırlar - Aşıq Cünun, Abdal Qasım (sonuncu ada dastanın Paris nüsxəsində rast gəlirik)" (6, s.141). Aşıq Cünun Cəfər paşanın aşığıdır. «Koroğlunun Ərzurum səfəri» boyunun lap əvvəlində deyilir: «Cəfər paşanın imarətinin qabağında bir pəhləvan meydanı, bir də bir aşıq meydanı var idi. Rəhləvan meydanı Qara pəhləvanın, aşıq meydanı Aşıq Cünunun idi. Cəfər paşa bayram günlərində meydanları bəzədərdi. Uzaqdan, yaxından gələn pəhləvanlar, aşıqlar burada öz güclərini sınırdılar. Cəfər paşa belə bir qanun qoymuşdu: meydanlarda basılan yüz tümən verər, basan yüz tümən alardı» (2, s.54).

Buradakı pəhləvan meydanı, heç şübhəsiz, «Dədə Qorqud» eposunu xatırladır. Eposun «Dirsə xan oğlu Buğac xan» boyunda da Bayındır xanın uca bir meydanı var, orada da qəhrəmanlıq nümayiş etdirilir: «Məgər, sultanım, Dirsə xanın oğlancığı, üç dəxi ordu uşağı meydanında aşuq oynarlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlancılara

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

"qaç" dedilər. Ol üç oğlan qaçdı, Dirsə xanın oğlancığı qaçmadı» (6, s.36). Beləliklə, Dirsə xanın oğlu bugaya qalib gəlir və bu qələbədən sonra Dədə Qorqud gəlib «oğlanın babasını soylamışdır» (2, s.36). Şübhəsiz, bu soylama qopuzla olmuşdur.

«Dədə Qorqud» eposundan aydınlaşır ki, dastan yaradıcılığının ilkin çağlarında hünər və igidlik meydanı ilə saz və söz meydanı bir olmuş, yəni diferensasiyaya uğramamışdır. «Koroğlu» eposunda isə ayrılma prosesi özünü kifayət qədər aydın göstərməkdədir.

Bəs Ərzurumlu Cəfər paşanın xidmətində duran Aşıq Cünunun Çənlibelə gəlişinin əsas səbəbi nədir? Eposda söylənir: «Aşıq Cünun çoxdan idi ki, Çənlibelə gedib, Koroğlunu görmək istəyirdi. Amma Cəfər paşadan qorxurdu» (2, s.54). Yaxud Aşıq Cünun öz-özünə deyirdi: «Ey dili-qafil, bu necə ola bilər ki, mən Aşıq Cünun olam, ayağım dəyməmiş yer, gözüm görməmiş adam olmaya, amma Çənlibelə gedib Koroğlunu görmüyəm» (2, s. 55).

Beləliklə, həm söyləyicinin diktəsində, həm də Aşıq Cünunun Çənlibelə gəlmək istəyində axtarış və dəqiqləşdirmə var. Yəni Çənlibelə gəlmək arzusu baxımından Aşıq Cünun Bəlli Əhmədlə müqayisədə hələlik o qədər də israrlı deyil. Bunun səbəbi isə çox sadədir və Cünunun aşığılıqından irəli gəlir. Yəni dəli aşığı görüb tanımaq istəyir, başqa sözlə, el arasında deyildiyi kimi «aşığı gördüyün çağırar». Elə belə də olur. Koroğlu Aşıq Cünunu böyük hörmətlə qarşılayır və Çənlibeldəki on beş günlük təəssürat «aşığı gördüyün çağırar» deyiminə son dərəcə uyğun gəlir: «Koroğlu, mən sənə haqqında çox sözlər eşitmişdim. Sənə pis deyən də vardı, yaxşı deyən də vardı. Amma mən gördüklərimi gördüm. Burada sənə yanında qalmaq oraya getməkdən çox yaxşıdır» (2, s. 55).

Eposun mətnində «aşığı gördüyünü çağırar» deyimini üç formada özünü nəzərə çarpdırır. Birincisi, o, poetik təsvirin alt qatında görünür. Aşığı Cünun «dan yeri ağaranda ayağa durdu, dəstərxanı belinə bağladı, sazını çiyinə saldı, əlinə də bir ağac alıb yola düşdü» (2, s. 55).

İkincisi, Koroğlu bu hikməti bildiyinə görə Aşığı Cünuna deyir: «Aşığı, sözüm yoxdur. Gedirsən get. Amma paşalara, xanlara bel bağlama. Mənim də atam ömrünü, gününü Həsən xanın qapısında çürütmüşdü, axırda muzdu o oldu ki, xan gözlərini çıxartdı» (2, s.56). Yəni Koroğlu özü də gördüyünü çağırır.

Üçüncüsü, «Eyvazın Çənlibelə gətirilməyi» boyunda Aşığı Cünun özü də elə birbaşa belə söyləyir: «Başına dönüm, ustad deyib ki, aşığı gördüyün çağırar» (2, s.93).

Aşığı Cünunun Çənlibeldən qayıtdıqdan sonra Cəfər paşanın bacısı Telli xanıma orada gördüklərini geninəboluna danışması bir yana, o, Cəfər paşanın özünə də Koroğlunu ağızdolusu - o ki var tərifləyir:

"Mərd meydanda qaçmayıbdır yaşında,
Dəlilərin cəm görmüşəm başında,
Düşməni sındırır tər savaşımda,
Cünun deyər şirə bənzər Koroğlu (2, s. 59).

Cəfər paşanın hüsurunda Koroğlunu şirə bənzətmək, tərifləyib göylərə qaldırmaq, Koroğlunun mərdliyini həтта paşanın üzünə vurmaq məhz dəli aşığın işidir. Bunun müqabilində isə, şübhəsiz, Aşığı Cünunu qaranlıq bir zindan gözləyir. Elə belə də olur: dəli aşığı zindana salırlar. Telli xanımın səyi ilə zindandan azad olan Aşığı Cünun yenidən Çənlibelə qayıdır.

Aşığı Cünunun Çənlibelə ikinci gəlişi artıq müvəqqəti

gəliş deyil. Aşıq Cünun Çənlibeldə sayılıb-seçilən simaya çevrilir. Hətta Çənlibeldə aşılıq statusu məhz onun öhdəsinə düşür: «Koroğlu qara bığlarının altından bir-iki badə keçirəndən sonra dönüb Aşıq Cünuna baxdı.

Deyirlər ki, Koroğlu belə dönüb baxanda day Aşıq Cünunda sorğu-sual olmazdı. O saat əlini üçtelli saza atıb ortaya çıxardı» (2, s.88). Maraqlıdır ki, vaxtilə toplanmış və arxivdə saxlanılan "Koroğlu" dastanının qollarından biri elə birbaşa "Koroğlunun Aşıq Cünun" adlanır. (5, S.291). Yəni qolun bu cür təqdimi Aşıq Cünunla Koroğlunun eyni səviyyəyə qaldırılması deməkdir.

Aşıq Cünunun Çənlibeldəki statusunun tam təsdiqi üçün eposdakı qolların finalına nəzər yetirmək zəruridir. Məlumdur ki, «Alı kişi», «Koroğlu ilə Dəli Həsən», «Koroğlunun İstanbul səfəri», «Dəmirçioğlunun Çənlibelə getməyi» qollarında hələlik Aşıq Cünun yoxdur. Qolların sonluğuna gəldikdə isə «Alı kişi» qolu süjetin hazırlıq mərhələsini təşkil etdiyinə görə sonluq da məhz buna xidmət edir: «Koroğlu atasını Qoşabulağın yanında dəfn edib o gündən Çənlibeldə yurd-yuva saldı» (2, s.17). «Koroğlu ilə Dəli Həsən qolu» igidlərin Çənlibelə axınının başlanğıcı olduğu üçün onun sonluğu da buna xidmət edir: «Bu gündən Koroğlunun başına yavaş-yavaş adamlar yığışmağa başladı. Çox çəkmədi ki, Çənlibel qoçaq oğlanların, igidlərin məskəni oldu» (2, s.23). «Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi» qolu da yenə həmin məqsədə xidmət göstərir: «Belə bir igidin Çənlibelə gəlib dəlilərə qoşulmağı Koroğlunu, dəliləri çox sevindirir. Dəmirçioğlu da sözünün üstündə durdu. Dəlilərlə dostlaşıb Koroğlunun arxası, köməyi oldu» (2, s.53). Aşıq Cünunun Çənlibelə gəlməsini əks etdirən «Koroğlunun Ərzurum səfəri» qolunda Nigar xanım bir məclis düzəldib, Telli

xanımla Dəmirçioğlunun toyunu eləməsilə başa çatır (2, s.87). Bütün bunlarla müqayisədə «Koroğlunun İstanbul səfəri» qolunun finali fərqlənir: «Məclis təzədən başlandı. Koroğlu bir Nigara baxdı, bir dəlilərə baxdı, ürəyi tələndi. Üçtelli sazı döşünə basıb dedi:

Koroğluyam Çənlibeldə oturrəm,
Harda gözəl görsəm, allam, gətirrəm,
Dəliləri muradına yetirrəm,
Gözəllərdə arzumanım qalmadı" (2, s. 46).

Fərqi məzmunu ondan ibarətdir ki, şadyanalıq məclisini sözün, sazın gücü ilə məhz Koroğlu özü başa çatdırır. Epik ənənədə də belədir, çünki «Dədə Qorqud» eposunda hər boyun axırında Dədə Qorqud gələrək söz söyləyib, boy boylayır" (7, s. 41, 50, 67, 78 və s).

Artıq altıncı boyda - «Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi» boyunda Aşıq Cünun Çənlibeldədir və onun statusu kifayət qədər aydın görünür. Belə ki, Koroğlu Eyvazı Çənlibelə gətirərkən Nigar xanımın təklifi ilə bütün dəlilər onu qarşılayırlar: «Məclis quruldu. Keflər duruldu. Saqi dolandı. Ruh tazalandı. Aşıq Cünun sazını kökləyib ortaya çıxdı. Çaldılar, oxudular, dedilər, güldülər, Nigar xanım Eyvazın gözlərindən öpdü, köynəyinin yaxasından keçirib özünə oğul elədi» (2, s.114). Tam aydındır ki, «Koroğlunun İstanbul səfəri» qolunun finali Koroğlunun məclis aparmağı ilə tamamlanırsa, «Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi» qolunda həmin funksiyanı Koroğlu dura-dura məhz Aşıq Cünun yerinə yetirir. Başqa sözlə, Çənlibelə gələn Aşıq Cünun qeyd-şərtsiz baş qəhrəman Koroğlunun, hətta epik ənənəyə nəzər salmış olsaq, müəyyən mənada Dədə Qorqudun da statusunu mənimsəyir.

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Koroğlu ilə Aşıq Cünun arasındakı status bölgüsü "Koroğlunun Bayazid səfəri" qolunda tamamilə yeni formada və açıq, əyani şəkildə özünü göstərmiş olur. Koroğlu ilə Aşıq Cünun arasında olan deyişmə zamanı Koroğlunun əlində saz əvəzinə qılınc var. Yəni burada qılıncın səlahiyyətinin Koroğluda olması qabarıq şəkildə göstərilirsə, deməli, həmin məqamda sazın səlahiyyəti Aşıq Cünundadır:

"Koroğlu sıçradı Qıratın üstünə. At Koroğlunu üstündə görcək elə kişnədi ki, Çənlibelə səs düşdü. Koroğlunun ürəyi atlandı, beyni qızdı, gözləri tər lan gözü kimi alovlanıb yandı. Saz əvəzinə misri qılıncı çəkib dedi:

Yığilsa məxluqat, qurulsu məhşər,
İsrafil surunu çala qoymaram.
Çəkərəm qılıncı, girrəm meydana,
Uçurdaram, burda qala qoymaram.

Koroğlu elə sözün birinci bəndini demişdi Aşıq Cünun elə bir bayatı çəkdi ki, hamının bədəni lərzəyə gəldi" (2, s.218).

Koroğlu ilə Aşıq Cünun arasındakı status bölgüsünün nə qədər incə və nə qədər düşünülmüş olduğunu növbəti yeddinci boy – «Durna teli» boyu bir daha təsdiq edir. Boyun finalında belə söylənir:

«Koroğlu başdan başlayıb axıracan əhvalatı xanımlara, Bağdada getməyib, Çənlibeldə qalan dəlilərə danışdı. Amma Giziroğlunun adını da çəkmədi. O barədə bir kəlmə də kəsmədi. Nigar xanım ala gözlərini bir dəfə süzdürüb Koroğluya bir qıyqacı baxdı. Dedi:

– Ay Koroğlu, sən ki belə iş bilənsən, igidsən, görəsən bu dünyada sən kimi ikinci bir adam da var, ya elə anan

səni tək doğub?

Koroğlu heç bir söz demədi. Yavaşca qalxıb, Aşıq Cünunun sazını əlindən alıb, basdı bağına dedi:

Anadan oğul doğulubdu,
Giziroğlu Mustafa bəy.
Bu dünyaya tək gəlibdi,
Giziroğlu Mustafa bəy" (2, s.136).

Koroğlunun ikinci dəfə Aşıq Cünunun sazını alıb oxuması Aşıq Cünunu ona verilmiş statusdan məhrum etmək deyil. Elə bu faktın özü belə bir cəhəti təsdiq edir ki, Aşıq Cünun öz statusundadır və məclisi aparmaq üçün məqam gözləyir. Koroğlunun sazı alıb çalması və oxumasının arxasında isə Nigar xanıma bəslənən uca bir sevgi və məhəbbət gizlənir ("Nigar xanım ala gözlərini bir dəfə süzdürüb Koroğluya bir qıyqacı baxdı").

Bəs digər boylarda qolların finalı necə başa çatır? Səkkizinci – «Həmzənin Qıratı aparması» qolu Koroğlunun saz çalıb, oxuması ilə (2, s.177), doqquzuncu – «Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməsi» qolu Koroğlunun yeddi gün, yeddi gecə toy eyləyib Məhbub xanımın Bəlli Əhmədə, Şirin xanımı Tüpdağıdana, qarabaşı da Dəli Mehtərə verməsi ilə (2, s.201), onuncu – «Koroğlunun Bayazid səfəri» qolu Koroğlunun hökmü ilə dəlilərin davadan əl çəkməsi, qoşuna aman verilməsi və sazı döşünə basıb oxuması ilə (2, s.222), onbirinci – «Qulun qaçması» qolu Ələmqulu xanın qızı Ruqiyyə xanımla Gürcüoğlu Məmmədin toyunda Koroğlunun üçtelli sazı sinəsinə basıb oxuması ilə (2, s.238), onikinci – «Düratın itməyi» qolu Koroğlunun «Telli Nigar» rədifli gəraylısının söyləməsi ilə (2, s.247), onüçüncü – «Koroğlu ilə Bolu bəy» qolu

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Koroğlunun «Daglar» qoşması ilə (2, s.269) ondördüncü – «Koroğlunun Qars səfəri» qolu Koroğlunun ayağa durub sazı götürməsi və özü «dövran açıb məclis qurması» ilə (2, s.291) onbeşinci - «Koroğlunun Dərbənd səfəri» qolu yenə də Koroğlunun qoşması ilə (2, s.326), onyedinci, sonuncu – «Koroğlunun qocalığı» qolu isə bütün bunlardan fərqli olaraq, yenə Aşıq Cünunun məclis aparması ilə başa çatır: «Atlar küsnədi, qılınclar oynadı. Qırat iki dal ayağının üstə qalxıb qızmış pələng kimi elə bir şahə çəkdi ki, dağ-daş titrədi. Aşıq Cünun üçtelli sazı bağına basdı. Hamı bir yerdə təzədən Çənlibelə qalxmağa başladılar» (2, s. 347).

Dalbadal doqquz qolda finallar yenə də Koroğlunun saz çalıb oxuması və qoşma, gəraylı söyləməsi ilə bitir. İlk təəssürat belə ola bilər ki, Koroğlu Aşıq Cünuna güzəştə getdiyi statusunu geri qaytarır. Bəli, epos məntiqi bunu tələb edirdi, amma o cür dönüş saxta, süni yolla deyil, təbii formada olmalı idi. Təbiilik isə ondan ibarətdir ki, "Koroğlu" eposunda Aşıq Cünunun tamamilə başqa bir funksiyası da vardır. Diqqət edək, Aşıq Cünun özü "Eyvazın Çənlibelə gətirilməyi" qolunda Koroğlunun narahatlığını, sıxıntısını görüb deyir:

"– Koroğlu, buna görə sən heç məlul olma! Sənin mənim kimi aşığın var. Dünya ki var, mənim ayağımın altında sim kimidi. Gedərəm, gəzərəm, dolanaram, Rüstəm kimi igid, Yusif kimi gözəl bir oğlan taparam, gəlib sənə xəbər verərəm, gətirib özünə oğul edərsən" (2, s.91).

Yaxud "Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməyi" qolunda belə söylənir:

"Yenə Aşıq Cünun çoxdan idi ki, Çənlibeldən çıxmışdı. Nə Həmzənin Çənlibelə gəlməyini bilirdi, nə

Qıratı aparmağını. Nə Koroğlunun Toqatdakı işindən xəbəri var idi, nə də Qıratı gətirməyindən.

Şəhər-şəhər, kənd-kənd dövrən açıldı, məclis qururdu. Bir tərəfdən Koroğludan oxuyub onu məşhuricahan eləyərdi, bir tərəfdən cavan, igid oğlanların say-seçmələrini yığıb Çənlibelə göndərərdi, bir tərəfdən də paşalardan xəbər yığıb Koroğluya çatdırardı" (2, s. 178).

Və yaxud da "Koroğlunun Qars səfəri" qolunda deyilir:

"Koroğlu soruşdu:

– Bəs Aşıq Cünun hanı? Heç gözümə dəymir.

Nigar dedi:

– Aşıq Cünunu genə də Toqata göndərmişik ki, Hasan paşanın işlərindən bizi xəbərdar eləsin" (2, s.270).

Beləliklə, aydın olur ki, Aşıq Cünun igidlərin seçilməsi və bəzi məlumatların əldə edilməsi üçün çox vaxt Çənlibeldə olmur. "Aşıq Cünun haqqın, ədalətin tərəfindədir – və elə ona görə də Çənlibelə gəlib çıxır, lakin onun sənəti – funksiyası elədir ki, el-el, oba-oba gəzir (bu missiya da aşığa ozandan keçir), dünyanı görür" (3, s.165). Məhz buna görə də finallarda xeyir-dua vermək, saz çalıb məclis aparmaq vəzifəsini yenə Koroğlu yerinə yetirir.

Sonuncu qolda isə bütün hadisələrin mərkəzində olan Aşıq Cünunun Çənlibeldə dəlilərlə birgə olması faktı və finaldakı mövqeyi həmin statusun yenidən qaytarılması ilə nəticələnir. Deməli, Aşıq Cünun olan yerdə saz, söz sahibi Aşıq Cünundur. "Koroğlunun aşığı onun üçün sənət deyil, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətdir" (3, s.165).

Eposun mətnində Aşıq Cünunun sazı da tez-tez xatırlanır və aparıcı saz kimi görünür: " Koroğlunun köhnə yarası təzələndi. Aşıq Cünunun sazını əlindən alıb, bəğrinə basdı. Dedi:

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Telli Nigar məlul durar,
Əl qoynunda, boynun burar,
Müjganın sinəyə vurur.
Göz oxşayar, qaş inildər" (2, s.91).

"Durna teli" qolunun sonunda isə Koroğlu çalib oxusa da, yenə Aşıq Cünunun sazı ilə çalib oxuyur:

"Nigar xanım ala gözlərini bir dəfə süzdürüb Koroğluya bir qıyğac baxdı. Dedi:

– Ay Koroğlu sən ki iş üzü bilənsən, igidsən, görəsən bu dünyada sən kimi ikinci bir adam da var, ya elə anan səni tək doğub? Koroğlu heç bir söz demədi. Yavaşca qalxıb, aşıq Cünunun sazını əlindən aldı, basdı bağına dedi:

Bir atı var Alapaça,
Aman vermir Qırat qaça,
Şeşpərinin uca haça,
Giziroğlu Mustafa bəy" (2, s.136-137).

Aşıq Cünuna məxsus sazın aparıcı mövqe tutması üçüncü bir faktla da təsdiq olunur. Belə ki, "Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməyi" qolunda Bəlli Əhməd Məhbub xanımın arxasınca gedəndə Aşıq Cünun öz sazını ona verir və söyləyir ki, "Məhbub xanımla şərtimiz var. O səni bu sazla tanıyacaq" (1, s.183). Bəlli Əhməd Məhbub xanımın hüzurunda saz çalarkən sazda ki aşığın biri sınıdır. Bəlli Əhməd bu işə hökmən əncam çəkmək haqqında düşünür. Usta yanına gələn Bəlli Əhmədin usta ilə sözü çəp gəlir və o, sazı ustanın başına vurub sındırır. Sonra isə "Bəlli Əhməd dükan-dakı sazlardan bir yaxşısını seçdi. Pulunu qoydu piştaxtının üstünə. Sazı çiyinə salıb çıxdı bayıra". (2, s.188).

Bu da son deyil, çünki Rum paşasının qoşunu Bəlli

Əhmədin üstünə hücum çəkəndə məcburən həmin sazı qılınc əvəz edir (Xatırla: Koroğlu da saz əvəzinə misri qılıncı götürür!): "Bəlli Əhməd bir də baxdı ki, qoşun ətrafı bürüdü. Gördü day ayrı əlac yoxdur. Sazı çiyindən çıxarıb bir tərəfə atdı. Misri qılıncı çəkib özünün vurdu qoşuna" (2, s.188). Vuruş qurtarandan və Bəlli Əhməd xilas olandan sonra isə görür ki, "Məhbub xanımın əlində bir dənə də saz var. Soruşdu:

– Məhbub xanım, bu nədir?

Məhbub xanım dedi:

– Sazdı. Aşıq Cünun üçün qayıtdırılmışam" (2, s.198).

Yəni bütün bu faktlar da göstərir ki, Aşıq Cünunu saz olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil.

"Koroğlu" eposundakı Aşıq Cünun obrazının mahiyyəti və məzmununda tamamilə başqa bir cəhət də var. Bu isə aşılıq sənətinin ülviliyi, saza-sözə münasibət, halal və haramın bir-birindən ayrılması kimi məsələlərlə bağlıdır. Onların aydınlaşdırılması üçün eposdakı bəzi məqamlara xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

"Durna teli" qolunda Koroğlu "paltarının üstündən bir aşılıq paltarı geyib, çiyinə də bir saz salıb" (2, s.176) camaatın toplaşdığı meydana gəlir. Bu meydanda Aslan paşanın əsir götürdüyü dəliləri asmaq niyyəti var: "Elə bu dəmdə Koroğlu özünü saldı meydana. Aslan paşa gördü budu, bir aşılıq çiyində saz girdi ortalığa.

Dedi

– Ayə yanşaqsanmı?

Koroğlu dedi:

– Bəli, paşam, yanşağam.

Aslan paşa dedi:

– Ayə, heç Koroğlunun sözlərindən bilirsənmi?

Koroğlu dedi:

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

– Ay paşa, izin ver, sənə söz oxuyum, söz olsun. Koroğlu nə adamdı ki, onun sözü belə məclisdə oxuna?!

Paşa dedi:

– Yox, sən bilmirsən, mən Koroğlunun üç dəlisini tutmuşam. Bu şadyanalıq da onun şadyanalığıdır. İndi sən bir az Koroğlunun sözlərindən de ki, onların ürəkləri açılsın (2, s.127-128).

"Həmzənin qıratı aparmığa" qolunda Koroğlu Qıratın arxasınca Toqata gəlir, amma aşiq paltarındadır:

"Koroğlu sözünü qurtarıb sazı çiyinə saldı. Yavaş-yavaş gəlib Hasan paşanın imarətinə çatdı. Baxdı ki, bir toydu, bir toydu... gəl görəsən. Məclis paşa, bay, xan, tacirlərlə doludu.

Bəli, eşitdilər ki, aşiq gəlib, hamı sevindi. Koroğlunu çəkib məclisə apardılar" (2, s. 164).

"Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməyi" qolunda isə belə bir məqam var:

"Məhbub xanım elə ki Aşiq Cünunu yola saldı, bir müddət gözlədi. Sonra qızlara dedi:

– Qızlar, yaman ürəyim darıxır. Gözdə-qulaqda olun, harada çiyində saz aşiq gördünüz mənə yanına gətirin. Bir az dedirdək ürəyimiz açılsın" (2, s. 183).

Bütün bunlar onu sübut edir ki, aşıqlar paşaların yanında, onların sarayında olurlar. Çünki aşıqlar halal adamların ətrafına toplaşır, onların məclisində çalıb oxuyurlar. Məhz elə Aşiq Cünunun da Cəfər paşanın yanından uzaqlaşmasının, Çənlibelə - Koroğlunun yanına gəlməsinin əsas səbəbi budur.

Aşiq Cünun "Koroğlu" eposunun poetikasında son dərəcə zəruri funksiyaların daşıyıcısıdır. Eposda igidlərin – dəlilərin yanında bir dəli aşığın da olması Koroğlunun bitkin və mədəni cəmiyyət quruculuğu işinin təsdiqidir.

BƏDII MƏKANIN XARAKTERİ

"Koroğlu" eposunda baş qəhrəmanın hərəkəti ilə bağlı olaraq məkanlar tez-tez dəyişir və müxtəlif istiqamətləri əhatə edir. Şübhə yoxdur ki, bu, bilavasitə epos poetikası ilə bağlı məsələdir. Məkanların dəyişməsi həmçinin xalqın arzu və ideallarının böyüklüyünə və intəhasızlığına dəlalət edir. Amma eposda bir məkan da var ki, o, həmişə dəyişilməz qalır. Belə bir məkan Çənlibeldir.

Çənlibel ilk dəfə məhz birinci qolda - "Alı kişi" qolunda təqdim olunur. Belə ki, gözləri çıxardılmış Alı kişi oğlu Rövşənə (gələcək Koroğluya) Çənlibeli tanımaq istəyir. Onlar əvvəlcə bir çayın qırağındakı ağaclı, otlu bir yerə gəlib çatırlar, sonra isə düzəngahda dayanırlar. Alı kişi otlu-sulu məkanı da, düzəngahı da bəyənmiş. Nəhayət, üçüncü bir yerə yetişirlər:

"Getdilər, getdilər, bir uca dağın belinə çatdılar. Alı kişi soruşdu:

– Oğlum, bura necə yerdir?

Rövşən dedi:

– Ata, bura hər tərəfi qayalıq, çənli, çiskinli bir dağ belidir.

Alı kişi soruşdu:

– Oğul, bax gör, bu bel ki deyirsən, bunun hər tərəfində bir uca qaya görünür ki?

Rövşən dedi:

– Ata, görünür. Biri sağında, biri də solunda. Özü də başları qardır.

Alı dedi:

– Oğul, mənim axtardığını yer elə buradır. Mən buranı çox yaxşı tanıyıram. Cavan vaxtlarda burada çox at oynatmışam, çox ceyranlara ox atmışam, çox cüyürlər

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

ovlamışam. Bura mənim köhnə oylağımıdır. Buraya Çənlibel deyərlər" (2, s.15-16).

Bu, artıq ideal məkandır!

Başqa bir maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, "Koroğlu ilə Dəli Həsən" qolunda ilk dəfə Koroğluya rast gələn Dəli Həsənin Koroğlu ilə davası məhz yer - məkan üstədir. Belə ki, Koroğlu "Qıratı minib Çənlibelin ətəyindəki yola çıxanda" (2, s.18) Dəli Həsənlə qarşılaşır və Dəli Həsən ondan soruşur:

"– Əyə, de görüm kimsən? Bu yerlərdə nə gəzirsən?" (2, s.18).

Dəli Həsən Koroğludan əvvəl bu yerlərin "sahibidir". Onun öz dili ilə deyildiyi kimi, buradan kim keçsə, ona bac-xərac verməlidir. Hətta Dəli Həsən Koroğluya məğlub olandan sonra da neçə müddət bu yerlərdə hökmranlıq etdiyini belə anladır:

"– Qoç Koroğlu, düz yeddi ildir ki, mən bu yolların ağasıyam. İndiyə qədər hələ bir adam mənim qabağıma çöp sala bilməyib. Bu yeddi ilin ərzində bir tacir, bir bəzirgan mənə bac verməmiş bu həndəvərdən keçə bilməyib" (2, s.22).

Koroğlu ilə Dəli Həsənin davasından və Koroğlunun qələbəsindən sonra ən böyük ideal Çənlibeldə yurd-yuva salmaq idealıdır. Artıq Koroğlu Dəli Həsənlə və Dəli Həsən kimi digər tərəfdarları ilə bərabər ideal bir məkanın formalaşmasına xüsusi səy göstərir. Çənlibel kimi əlçatmaz bir təbiət guşəsini ideal bir cəmiyyətə çevirmək arzusu ilə yaşayır. Beləliklə, eposun ilk qollarından başlayaraq Çənlibel ideal məkan və ideal cəmiyyətin simvoluna çevrilir. Ona görə də "Koroğlunun İstanbul səfəri" qolunda Çənlibeli sanki tanımaq olmur:

"Çənlibel indi dönüb başqa bir aləm olmuşdu. Bir

qiyamət var idi ki, gəl görəsən. Ev tikən, yurd salan, məşq eləyən, at çapan, cıdır oynayan..." (2, s.24).

Amma əhəmiyyətlidir ki, Çənlibelin tam əksi olan real məkan da ilk qollardan görünməyə başlayır. Bu məkan Həsən xanın və Hasan paşanın – xanların və paşaların hakim olduğu məkandır və həmin məkanın xarakteri isə belədir:

"Alı kişi dedi:

– Xan, onda izn ver paşa üçün ayğır seçməyə başqa adam getsin. İlxıda bu daylardan yaxşı at yoxdur. Mən özüm başa düşə-düşə yaxşı at qoyub pis at seçə bilmərəm. Bu mənim adıma layiq olmaz.

Bu söz xanı cin atına mindirdi. Cəllad çağırıb əmr elədi ki, Alı kişinin boynunu vursun. Paşa da qəzəblənmişdi. Alı kişinin axır sözü onu da dəli eləmişdi. Odur ki, dedi:

-Həsən xan, mən görürəm ki, sən ilxıçın bu daylara çox böyük qiymət verir. Yəqin ki, elə o haqlıdır. Onda sən belə elə. Bu dayların hər birini onun bir gözünə qiymət elə.

Paşanın sözü xanın xoşuna gəldi. Əmr etdi, cəllad Alı kişinin gözlərini çıxartdı" (2, s.8).

"Koroğlunun İstanbul səfəri" qolunda da Çənlibelin tam əksi olan məkan İstanbulun kəndlərindən biridir. Həmin kənd nə qədər balaca olsa belə yenə real məkandır və bu reallığı Bəlli Əhmədə sanki qayıbdən deyilən "igid igid qulluğunda olmalıdır" fikri mühitə öz etiraz məzmunu ilə təsdiq edir. Bir az sonra isə İstanbulun özündəki antiheyat əhvali-ruhiyyəsi üzə çıxır. Bu əhvali-ruhiyyə xotkar qızının məscidə getdiyi vaxt adamların vəlvələyə düşüb dükən-bazardan qaçmağı ilə əyaniləşir: "Tacir qıçını sürüyə-sürüyə başladı danışmağa ki, bəs xotkar gedib

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Məkkə ziyarətinə. Hər cümə günündən - cümə gününə xotkar qızı Nigar xanım məscidə gedir. O, evdən çıxanda car çəkib xəbər verirlər ki, hamı dağılıb evinə getsin. Xotkar özü tapşırıb ki, gərək bir naməhrəm adam Nigar xanımın boyunu görməsin" (2, s.25).

Amma daha maraqlısı budur ki, İstanbuldakı real həyatı qəbul etməyən ilk obraz Bəlli Əhməddirsə, ən böyük obraz isə xotkar qızı Nigar xanımın özüdür. Nigar xanım uzaqdan-uzağa, görməzə-bilməzə, həmçinin sevgi dili ilə Çənlibeli İstanbula qarşı qoyur:

"Çənlibel üstündə əsrəmiş nərsən,
Düşmən qabağında dayanan ərsən,
Tamam dəlilərə igid, sərkərsən,
Axtarsan, taparsan düz ilqar məni" (2, s.28).

"Koroğlunun İstanbul səfəri" qolunda Çənlibellə İstanbul arasında bir ara məkan – keçid məkan da vardır. Bu məkan qolda ifadə olunan ideyanın reallaşmasında əsas rolunu oynayır. Belə ki, Koroğlu İstanbula gəlib aşıq paltarında Nigar xanımla görüşür və öz razılığı ilə Nigar xanımı İstanbuldan götürüb Çənlibelə aparır: "Qırat yeldən qanad taxıb uçurdu. Gəlhagəl, gəlib bir çəmənзара çıxdılar. Bir tərəfdən Koroğlu gecəni yatmamışdı, yaman yuxusuzdu, bir tərəfdən də Nigarı belə xəlvət oğurlayıb aparmaq ona ağır gəlirdi. Odur ki, düşüb atı otlağa buraxdı. Nigarı da götürüb oradakı bulağın başına gəldi" (2, s.41).

Bulağın başının üstündə çağlayan, otlağı gəl-gəl deyən bu çəmənzar ara məkandır. İstanbulla Çənlibel, real məkanla ideal məkan arasındakı münasibətlər məhz burada aydınlaşdırılmalıdır. Bu aydınlaşma üçün lazım olan

psixoloji mühit də vardır: Nigarı belə xəlvət oğurlayıb aparmaq Koroğluya ağır gəlirdi və eyni zamanda epos qəhrəmanı kimi Koroğluya yaraşmırdı.

Ara məkanda Koroğlu əvvəlcə Nigar xanımın qardaşı Bürcü Sultanla, sonra isə xotkarın qoşunu ilə haqq-hesab çəkir və özünü təsdiq edir. Nigar xanımı da götürüb ona köməyə gələn dəlillərlə Çənlibelə yollanır. Nigar xanım görən kimi belə bir fikrə gəlir ki, Çənlibel "uca dağların başı, güllü, çiçəkli bir oylaqdır" (2, s.45). Koroğlu isə özü Çənlibeli Nigar xanıma belə təqdim edir:

"Ucalardan uca dağı,
Hərgiz gələ bilməz yağı,
Koroğlutək ər oylağı,
Nigar, Çənlibel budu, bu!"

"Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi" qolunda ilk tanış olduğumuz mühit Naxçıvan ərazisi, bu ərazinin içəri-sində isə konkret, real və mikro məkan hesab edilən nalbənd dükanıdır. Koroğlunun burada nalları əzişdirib "əzik-üzük dəmir parçalarıdır", – deyə nalbəndə qaytarması nə qədər zarafatyana olsa belə onun real məkana olan münasibətidir. Maraqlı odur ki, Dəmirçioğlu da Koroğlunun verdiyi pulları əzib ona qaytarır: "Qərəz, nalbənd Qıratın dal ayaqlarını da nallayıb qurtardı. Koroğlu əlini cibinə salıb pul çıxartdı. Dəmirçioğlu pulları alıb, Koroğlu nallara baxan kimi, o yana çevirdi, bu yana çevirdi, əlində mum kimi əzib, Koroğlunun özünə qaytardı ki:

– Verirsən əməlli-başlı pul ver, bu əzik-üzükləri niyə bizə verirsən?" (2, s.48).

Dəmirçioğlunun bu hərəkəti Koroğluya cavab olsa

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

da, əslində real məkana qarşıdır, çünki pul Çənlibelin deyil, real məkanın nişanəsidir.

Qolda bir ara məkan da var. Bu məkan Koroğlunun Dəmirçioğlu ilə haqq-hesab çəkdiyi məkandır. Belə ki, Dəmirçioğlu Koroğlunun arxasınca düz Çənlibelə gəlib çıxır: "Bu dağ mənim, o dərə sənin, o dərə mənim, bu dağ sənin, az getdi, üz getdi, təpə aşıb düz getdi, gecələrin birində gəlib Çənlibelin ətəyinə çatdı" (2, s.50). Çənlibelin ətəyində Koroğlu da onu səsindən tanıyır, amma özünü büruzə vermir. Hətta Qıratı çox çətinliklə tövlədən çıxarmaq işində Dəmirçioğluna kömək edir, onun Qıratı qaçırmaq istəyinə də bir növ yardımçı olur. Bəs bu məqamlarda – Çənlibelin ətəyində, Qıratı tövlədən çıxaranda, atın qaçırılmasına köməklik göstəriləndə Koroğlu Dəmirçioğlu ilə haqq-hesab çəkə bilməzdimi? Əlbəttə, yox! Ona görə ki, bunlar hamısı Çənlibeldir, ara məkan deyil. Onda elə isə ara məkan hansıdır?

Koroğlu ilə Dəmirçioğlu Qırata minib Çənlibeldən uzaqlaşırırlar və aralarında belə bir dialoq olur:

"Koroğlu dedi:

– Yaxşı, bəs sən ondan heç qorxmursan?

Dəmirçioğlu dedi:

– Mən onun nə qılıncından qorxuram, nə şeşpərinədən, nə də dəlilərindən. Amma deyirlər dava eyləyəndə onun bir nərə çəkməyi var. Qorxsam, qorxsam, bəlkə, bircə o nərədən qorxaram.

Koroğlu dedi:

– O, hələm-hələm yerdə nərə çəkməz. Amma zalım oğlunun qolları yaman qüvvətlidir. Bir şeyə ilişdi, qurtardı. Dəmirçioğlu dedi:

– Ay bircə indi gələ çıx bura, göstərəm ona qollarının qüvvətini.

Koroğlu daha danışmadı. Bir az da getdilər. Koroğlu daha lap arxayın oldu ki, Çənlibeldən uzaqlaşdılar. Day hay-küy də düşsə, dəlilər xəbər tuta bilməz. Ağzını onun qulağına dayayıb, bir dəli nəərə çəkdi. Dəmirçioğlu aşıb, düz Qıratın ayaqlarının altına düşdü" (2, s.52).

Çənlibeldən uzaq bir yer – bax bu, Koroğlu ilə Dəmirçioğlu arasındakı konfliktin həll olunduğu ara məkandır!

"Koroğlunun Ərzurum səfəri" qolunda real məkan Ərzurum, ideal məkan isə yenə Çənlibeldir. Elə buradaca bir cəhət bəlli olur ki, eposdakı hadisələr cərəyan etdikcə real məkan – İstanbul, Naxçıvan, Ərzurum və s. dəyişir, amma ideal məkan (Çənlibel!) dəyişməz olaraq qalır.

Ərzurum adlı real məkanın xarakterini Cəfər paşanın göndərdiyi aşağıdakı məktub təyin edir: "Qurbanın olum, Koroğlunun başını gətirmək təkbətəklikdə heç bir paşanın işi deyil. Əgər sən Koroğlunun tələf olmasını istəyirsənsə, hökm elə bütün paşalar yerbəyerdən qoşun çəkib onun üstünə yerisinlər. Bəlkə, bu yol ilə onu bizim başımızdan eləyəsən. Yoxsa onun yeddi min yeddi yüz yetmiş dəlisi var ki, hərəsi bir ləşkərə bərabərdir" (2, s.54).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, Çənlibelə təzəcə gələn Aşıq Cünun isə Koroğluya belə deyir: "Koroğlu, mən sənə haqqında çox sözlər eşitmişdim. Sənə pis deyəndə vardı, yaxşı deyən də vardı. Amma mən gördüklərimi gördüm. Burada, sənə yanında qalmaq oraya getməkdən çox yaxşıdır" (2, s.55).

Aşıq Cünun buranı və oranı - Çənlibeli və Ərzurumu bir-birindən tam şəkildə fərqləndirir. Hətta bu fərq Aşıq Cünun Ərzuruma qayıdandan sonra daha qabarıq formada özünü göstərir: Cəfər paşa Aşıq Cünunun qollarını bağladığı zindana saldırır. Lakin Cəfər paşanın qızı Telli

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

xanımın səyi ilə Aşıq Cünun zindandan xilas edilir və Aşıq Cünun birdəfəlik Çənlibelə gedir. O, Telli xanımın da real məkandan azad olmaq istəyini Koroğluya belə çatdırır:

"Bir mina gərdənli, durna boğazlı,
Bir alma yanaqlı, bir şəhla gözlü,
Tuti danışıqlı, qumru ağızlı,
Şirin dilli canım aldı, Koroğlu!

Demə ki, Cünunun sözü yalandır,
Huridir, pəridir, nə cürə candır;
Dedim ki, Koroğlu gözəl alandır,
Sözümdən xoşlandı, güldü, Koroğlu" (2, s.63).

Məsləhət-məşvərətdən sonra Dəmirçioğlunu Telli xanımın arxasınca göndərirlər. Dəmirçioğlu Ərzurama gəlib pəhləvan meydanında paşanın yanında ad çıxarmış Qara pəhləvana qalib gəlir. Cəfər paşanın adamları əlacsız qalib Dəmirçioğlunun üstünə bihuşdarı səpib onu tuturlar. Artıq bu məqam Çənlibellə Ərzurumun üz-üzə gəlməsi məqamıdır. Əsas konflikt isə ara məkanda - pəhləvan meydanında həll edilməlidir. Çünki pəhləvan meydanı Ərzurumda olsa belə başqa məkanlardan seçilir. Bu fərqlilik isə ondan ibarətdir ki, istər aşıq, istərsə də pəhləvan meydanında həmişə bayram günlərində yarışlar keçirilər, uduzan yüz tümən verər, udan isə yüz tümən alardı. Deməli, bu məkanlar haqqın və ədalətin rəmzidir, ona görə də ara məkandır.

Belə də olur. Koroğlu öz dəliləri ilə gəlir, Dəmirçioğlunu azad edir və onu Telli xanımla birlikdə Çənlibelə yola salır, hətta toy edib Telli xanımı Dəmirçioğluna verir-

lər. Beləliklə, real məkanda, Ərzurumda – qan, dava; ideal məkanda, Çənlibeldə isə toy havası var.

"Eyvazın Çənlibelə gəlməyi" qolu birbaşa ideal məkanın – Çənlibelin təsiri ilə başlayır: "Yaz təzəcə açılmışdı. Çənlibel yenə də gülə, nərgizə boyanmışdı. Bulaqlar qayır-qayır qaynayır, ürəklər oyur-oyur oynayırdı. Dəlilərin nərəsi yenə də Çənlibeli başına götürmüşdü" (2,s.88).

Bu təsvir dinləyicidə böyük məmnunluq hissi yaradır. Təsvirdən aydın olur ki, yeni bir cəmiyyət kimi formalaşan Çənlibel insanların rahatlığı və firəvanlığı üçündür. Yazın – güllərin, çiçəklərin rayihəsi və sərin bulaqların səsi ilə burada yaşayan insanların əhvali-ruhiyyəsi arasında mütənasiblik var. Lakin bununla belə Koroğlu ilə Nigar xanımın qəlbinə bir məyusluq da çökmüşdür. Bu məyusluq sonsuzluqdan – övladsızlıqdan doğan bir məyusluq idi. Əslində övladsızlıq nisgilinə ortaya çıxması da Çənlibeldəki gözəlliyin və şadyanalığın təsiri altında mümkün olmuşdur. Nigar xanım deyir:

"Çənlibeli güllər bəzər,
Güllər saralsa kim üzər?
Hər quş balasıynan gəzər,
Niyə sənə balan yoxdur?" (2, s.89)

Belə bir vəziyyətdən çıxış yolunu Aşıq Cünun müəyyənləşdirir və Koroğluya oğulluğa götürmək üçün kəndbəkənd, şəhərbəşəhər gəzib "Rüstəm kimi igid, Yusif kimi gözəl bir oğlan" (2,s.91) tapmağa söz verir. Amma onu tapmaq o qədər də asan deyil, çünki Aşıq Cünun real məkanda ideal insan axtarır. Nəhayət, çətin də olsa, qəssab Alının oğlu Eyvazı Təkə-Türkmanda tapır.

Koroğlu Eyvazın dalısınca gəlir, atasının razılığı ilə

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

onu götürüb Çənlibelə yola düşür. Elə bu vaxt həmin əhvalatdan Eyvazı öz dəstəsinə qatmaq istəyən Ərəb Reyhan xəbər tutur: "Koroğlunun Çənlibeldən gəlib Təkə-Türkmanda belə iş görməyi Ərəb Reyhana çox ağır gəldi. Başının adamlarına hay vurub Koroğlunun dalına düşdü" (2,s.106). Ərəb Reyhan kəsə yolla gəlib Təkə-Türkmanla Çənlibel arasında keçidi tutur. Bu keçid ara məkandır və Koroğlu bu məkanda Ərəb Reyhana qalib gəlir, lakin Ərəb Reyhanı öldürmədiyinə görə konflikt tam şəkildə öz həllini tapmır (Görünür, Koroğlu Ərəb Reyhanla yenidən qarşılaşmaq istəyirmiş).

"Durna teli" qolunda isə real məkan Bağdaddır. Bağdada durna teli gətirməyə gedən Eyvaz, Dəmirçioğlu və Bəlli Əhməd Aslan paşanın adamları tərəfindən əsir götürülür. Bağdadın real məkan kimi təsdiqi aşağıdakı fikirlərdə ifadə olunmuşdur: "Koroğlunun Türkmənə gedib Ərəb Reyhanla vuruşmağı, Eyvazı Çənlibelə gətirməyi bütün aləmə səs salmışdı. Xotkar bu işdən sonra götürüb genə bütün paşalara fərman yazmışdı ki, bəs Koroğlunun ya özünü, ya da dəlilərini öldürənə ənam verəcək, görüb xəbər verməyəni dar ağacından asacaq. Fərmandan birisi də gəlib Bağdada Aslan paşaya çatmışdı" (2,s. 117).

Koroğlu Aslan paşaya əsir düşmüş dəlilərin dalısınca gəlir. Bağdada çatanda məlum olur ki, Aslan paşa meydanda əsir götürülmüş dəliləri asmaq istəyir. Deməli, bu meydan da formal baxımdan real məkana aid olmasına baxmayaraq, pəhləvan meydanı kimi ara - keçid məkandır. Koroğlu həmin meydanda Aslan paşa və onun qoşunu ilə qarşılaşır, Aslan paşanı öldürür. Dəliləri azad edir. Geri qayıdanda Koroğlu Kosa Səfərdən soruşur:

"– Kosa Səfər, buradan Çənlibelə neçə yol var?"

Kosa Səfər dedi:

– Buradan Çənlibelə iki yol var. Biri haman bu yoldu ki, gedirik. Biri də dağ yoludur ki, bax o təpələrin dalından diklənir. Amma o yol çox çətindi. Özü də bir yarım dəfə bu yoldan uzaqdı" (2, s.134).

Koroğlu dəliləri Çənlibelə yola salandan sonra ara məkan olan çay kənarında Koroğlu haqqında "iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz" deyən Giziroğlu Mustafa-bəylə qarşılaşır, çətinliklə də olsa, ona qalib gəlir və sonda Giziroğlu Mustafa bəyin ideal məkana – Çənlibelə gəlib Koroğlunun dəstəsinə qoşulmasının şahidi oluruq.

"Həmzənin Qıratı qaçırmağı" qolunda real məkan olan Toqat haqqında təsəvvürü Hasan paşanın xotkara gizlicə dediyi aşağıdakı sözlər müəyyən edir: "Xotkar sag olsun, Koroğlu bu saat çox güclənib. Onu aldatmaqla tora salmaq olmaz. Biz gərək üç tərəfdən qoşun çəkib onu halqa-mərəkə eləyək, hamısını bir yerdə qırıb qurtaraq. Yoxsa tək onu öldürməkdən kar aşmaz" (2, s.139). Bu işi isə xotkar Hasan paşanın özünə tapşırır. Hasan paşa da adamlarını yığıb Koroğlunun üstünə üç tərəfdən qoşun çəkməyi planlaşdırır. Bu planın əsas tərkib hissələrindən biri Qıratın ələ keçirilməsidir. Hasan paşanın böyük qızı Dünya xanımı Bolu bəyə vermək vədini eşidən Keçəl Həmzə Qıratı ələ keçirib gətirməyə o halda razı olur ki, Hasan paşa kiçik qızı Dona xanımı da ona versin. Bu şərtlə razılaşırlar və Keçəl Həmzə Çənlibelə gəlir, sonra isə qulluq elədiyini Düratı götürüb Toqata yola düşür. Bunu bilən Koroğlu Qırata minib onun dalısınca gedir və dəyirmanda Keçəl Həmzəyə çatır. Bax bu dəyirman Toqatla Çənlibel arasında olan ara məkandır. Amma bu məkanda mövcud narazılıq həll olunmaqdan, daha da dərinləşir və Koroğlunun xeyrinə heç bir nəticə hasil ol-

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

mur: Keçəl Həmzə heç özü də gözləmədən Qıratı ələ keçirir.

Şübhəsiz, dəyirman ara məkan kimi əsas konfliktin həlli məkanı deyil. Koroğlu və Keçəl Həmzəni əsas konfliktin qütblərində dayananlar kimi də qəbul etmək doğru olmazdı. Ona görə ki, başlıca ziddiyyət Koroğlu ilə Hasan paşa arasındadır. Bu isə Toqatda həll olunur. Deməli, aparıcı ara məkan Toqatdakı meydandır və ona Ərzurumdakı pəhləvan meydanının analoqu kimi baxmaq heç də səhv olmazdı.

Koroğlu bir neçə gündən sonra tək-tənha Toqata gəlir. Toy məclisində aşıqlıq edir. Nəhayət, Qıratı azad edib təkbaşına mühasirəni yararaq Çənlibelə qayıdır. Hasan paşanı öldürmədiyinə görə konflikt də başa çatmır (Görünür, Koroğlu Hasan paşa ilə yenidən qarşılaşmaq istəyirmiş!).

"Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməyi" qolunda real məkan Rumdur. Amma bu məkanda Nigar xanımın və Telli xanımın öz xoşları ilə Çənlibelə getməyindən xəbərdar olan Rum paşasının qızı Məhbub xanım Aşıq Cünunla Koroğluya sifariş göndərir ki, ona deməli bir sirrim var, bu şərtlə ki, Koroğlunun özünə deməliyəm. Məhbub xanımın Koroğluya sifarişi ilk növbədə onun real məkana etirazı deməkdir. Belə olduqda Məhbub xanım Nigar xanım və Telli xanımla bir sırada durduğu kimi İstanbul, Ərzurum və Rum da real məkanı təmsil etmək baxımından bir sırada durar. Digər tərəfdən Məhbub xanımın Aşıq Cünuna yönəltdiyi "Koroğlu necə adamdır?" (2,s.180), "Çənlibel necə olan yerdir?" (2,s.180) sualları real məkanla ideal məkan - Rumla Çənlibel arasındakı fərqi ortaya çıxmasının səbəbi olur. Aşıq Cünun Koroğlu haqqında deyir:

"Bilmək olmaz onun min bir felini,
Namərd qoya bilməz yerə belini,
Bir dəfə şeşpərə atsa əlini,
Düşmənin izini silər Koroğlu" (2, s.180).

Yaxud Çənlibeli belə təqdim edir:

"Dağları var qoşa-qoşa,
Düşmən görsə, çəkər haşa,
Bata bilməz sultan, paşa,
Məhbub xanım, bizim yerlər" (2, s.181).

Bəlli Əhməd Telli xanımın ardınca Ruma gedir. Bəlli Əhmədin burada olduğunu bilən Rum paşası onun üstünə qoşun yeridir və Bəlli Əhmədi tuta bilməyəcəklərini görüb bir qurğu qururlar və bunun nəticəsində Bəlli Əhmədi quyuya salırlar. Məhbub xanımın məktubunu alan Koroğlu Bəlli Əhmədi xilas etmək üçün dəlilərdən Tanrıtanımazı və Tüpdəğidani Ruma göndərir və dəlilər onu quyudan çıxarıb Çənlibelə gətirirlər. Bəlli Əhmədlə Məhbub xanımın toyu olur.

"Koroğlunun Bayazid səfəri" qoluna gəldikdə isə Bayazidin real məkan kimi təqdimatı Əhməd tacirbaşının Xəlil paşaya dediyi sözlərdə ifadə olunur:

"-Paşa sag olsun, mən gedirəm. Hələ bu yaşa gəlmişəm, indiyə kimi mənim karvanımı bir quldur, qaçaq dəstəsi soya bilməyib. Yeddi ağacdan yeddi ağaca bir qaraltı görcək baxmışam, seçmişəm, quldur, qaçaq olduğunu bilən kimi karvanı götürüb, yolu azdırmışam. İndi yenə də gedirəm. Allah mənə yar olsa, inşallah bu dəfə də karvanı sağ-salamat gətirəcəyəm. Amma ki, şər deməsən xeyir gəlməz. Bu dəfə səfərim qorxuludu. Koroğlunu çox

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

haramzada deyirlər. İşdi eyhanə, birdən tutulsam onda bir qurğu qurub Koroğlunu Bayazidə göndərəcəyəm. Gözdə-qulaqda olun ki, gələndə onu tutub Hasan paşaya xəbər çatdırasan" (2, s.202).

Hadisələr əksinə cərəyan edir. Əhməd tacirbaşı tutulub Çənlibelə aparılır. Onun arzusu və Koroğlunun razılığı ilə Eyvaz, Halaypozan, Toxmaqurun Bayazid yazısına gedib ceyran əti gətirmək istəyirlər. Orada isə əsir düşürlər. Beləliklə, Bayazid yazısı Koroğlu ilə Xəlil paşanın arasındakı konfliktin səbəbi, törədiciyi olduğuna görə ara məkan hesab edilir.

Koroğlu əsir düşmüş dəliləri azad etmək üçün Bayazidə yola düşür. Döyüş başlanır və Koroğlu Xəlil paşanı, dastan dili ilə desək, cəhənnəmə vasil eləyib qalib gəlir, dəliləri azad edir və Çənlibelə - ideal məkana dönürlər.

"Düratın itməyi" qolunda Çənlibeli lap elə qolun əvvəlində ideal məkan kimi görürük: "Yenə də yaz ayları gəlmişdi. Çənlibeldə başqa bir aləm var idi. Hər tərəf al-yaşılıla bürünmüşdü. Elə idi, elə idi ki, gül gülü, bülbül bülbülü çağırırdı. O necə deyərlər, lalələr bənövşələrə göz vururdu. Sıldırım qayalarda xınalı kəkliklər qaqqıldışırdı. Bülbüllər Koroğlunun səsinə səs verirdi. Çənlibelin ətəklərində ot adam boyu qalxmışdı. Koroğlunun ipə-sapa yatmayan aygırları ilxı ilə göy ota buraxılmışdı. Koroğlu bu yaz Düratı da ilxıya qatdırmışdı.

Dürat ola, çöl ola, xam dəli aygırlar ola. Olmuşdu dəlisov bir şey. Day bir at ilə yola getmirdi. Çəçikləşirdi, qapışırdı, vuruşurdu. Day, o necə deyərlər, ilxını götürmüşdü başına, eləmişdi ləlik-üryan" (2, s.230).

Real məkan olan Ballica isə belə təsvir edilir: "Qara xan əzazil xan idi. Çox az adam tapılardı ki, onun əlindən sinədəği olmasın. Özü də yaman tamahkar idi. Kimdə bir

yaxşı şey görsəydi ya xoşla, ya hiylə ilə, ya da ki, bunların heç birisi baş tutmayanda, zorla tutub əlindən alardı. Day camaat onun əlindən zinhara gəlmişdi. Hər yerdə özünü elə göstərirdi ki, guya İran padşahının qohumudu. Odu ki, qorxudan heç kəs ona bir söz deyə bilmirdi" (2, s.239).

Qoldaki əhvalatlardan bəlli olur ki, Koroğlunun ilxısını Qara xan ələ keçirmişdir. Koroğlu Ballicaya yola düşür. Burada ara məkan Ballıcada ilxının saxlandığı yerdir. Koroğlu buraya gəlir, Qara xanla qarşılaşır və ona qalib gələrək ilxını Çənlibelə gətirir.

"Koroğlu ilə Bolu bəy" qolunda Bolu bəy öz qoşunu ilə Ərzincandan Çənlibelə yürüş eyləyir. Koroğlu isə tək-tənha gəlib Ağ qayaya çıxır və orada qəflətən Bolu bəylə üz-üzə gəlir. Koroğlu özünü Çənlibelin qoruqçusu kimi təqdim etsə də, onu tanıyan Mehtar Murtuzun təkidi ilə əl-qolunu bağlayırlar. Amma bir azdan Bolu bəy onun qollarını açdırır. Bundan sonra o, Koroğlu olduğunun etiraf edir. Bolu bəy isə Koroğlunu aparıb Həsən paşaya təhvil verəndən sonra paşanın qızı Dünya xanımla evlənəcəyi məqsədini açıqlayır. Bunu bilən Koroğlu Bolu bəyin onu paşaya verməsinə razılaşır. Lakin Çənlibelə qayıdır, yaraqlarını götürür və həmin yerə – aralıq məkana qayıdır. Bolu bəyin qoşunu ilə vuruşur, onlara qalib gəlir, sonra isə bir qalib kimi verdiyi sözə əməl edərək özünü Bolu bəyə təslim edir. Bolu bəy isə onu gətirib quyuya salır. Dünya xanım onun yerini İsabaliya bildirir, İsabala isə Koroğlunu quyudan çıxarır. Döyüş başlanır. Koroğlu Bolu bəyin başını misri qılıncla iki parça edir və ikinci dəfə qalib gəlir, Çənlibelə qayıdırlar. Koroğlu Çənlibelin dağlarını görüb deyir:

"Taladım şahları hələ az dedim,
Tüfə gözəllərə işvə, naz dedim,
Neçə tacir-tüccar səndə gizlədim,
Açmadın sirrimi, sirdaşım dağlar" (2, s. 269).

"Koroğlunun Qars səfəri" qolunda Qarsın real bir məkan kimi təqdimatı yolda aşiq paltarı geymiş Koroğlunun rast gəldiyi oğlanın sözlərində ifadə olunmuşdur:

"– Can Koroğlu, məni Qars paşasının qızı Hürü xanım sənənin yanına göndərib. Bil və agah ol! Budu, müddət ki, türkmanlı Ərəb Reyhan gəlib əyləşib Qarsda. Qoşun irahlayır ki, Çənlibelin üstünə gələ. Qars paşası da ona söz verib ki, əgər Çənlibeli ala bilsə, qızı Hürü xanımı ona verəcək. İndi Hürü xanım məni göndərib sənənin yanına ki, əhvalatdan sənəni xəbərdar eləyim" (2, s. 272).

Koroğlu birbaş Hürü xanımın evinə gəlib çıxır. Ərəb Reyhanla paşanın onun burada olmasından xəbər tutub üstünə qoşun yeridir. Əlacsız qalan Koroğlu minarənin başına çıxır. Vəziyyətin ən gərgin məqamında Eyvaz dəlillərlə birgə Qarsa gəlir və minarənin yanındakı meydanında – ara məkanda dava başlayır. Eyvaz Ərəb Reyhana qalib gəlir. Koroğlu qələbədən sonra deyir:

"– Hasan paşa istəyirdi ki, Bolu bəyin, bir də Ərəb Reyhanın əli ilə iş düzəlsin. Bolu bəyi darmadağın eləyib, nişanlısı Dünya xanımı gətirmişəm. İnşallah Toqatı da dağıdıb Hasan paşanın özünü Çənlibelə gətirəcəyəm" (2, s. 290).

Qolun axırında ideal məkan kimi Çənlibeldə Eyvazla Hürü xanımın toy məclisi qurulur.

"Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi" qolunda həm Toqat, həm də İstanbul – hər ikisi bir yerdə real məkan kimi xotkarın dilindən Hasan paşaya söylənir: "Xotkar Hasan

paşanı görcək, elə birinci sözü bu oldu ki:

– Hasan paşa, bir mənə de görüm nəyi gözləyirsən? Gözləyirsən ki, Koroğlu gəlib səni Toqatda, mənə də İstanbulda öldürsün?

Hasan paşa dilini saldı işə. Min yerdən min bəhanə gətirdi. An-caq heç biri bir quruşa dəymədi. Xotkarın axırncı sözü bu oldu ki:

– Hasan paşa, bilmirəm. Sənə qırx gün möhlət verirəm. Ya budu ki, gərək Çənlibeli dağıdıb, Koroğlunun başını gətirəsən, ya budu ki, qırx birinci gün sənənin özünü dar ağacından asdıracağım" (2, s.315).

Çənlibel isə yenə ideal məkandır. Ələmqulu xanın qonaq gələcəyini bilib toya tədarük görülən səviyyədə hazırlıq işləri aparırlar: «Qoyun kəsən kim, ocaq yandıran kim, atını tumarlayan kim, paltarını hazırlayan kim..." (2, s.316)

Amma gələn elçi qonağın Çənlibelin "üç ağaqlığındakı bulağın başında" (2, s.316) gözlədiyini bildirir. Bir az keçəndən sonra isə məlum olur ki, həmin yerdə Hasan paşa on min nəfərlik qoşunla gözləyir və Çənlibelə yürüş etməyə hazırlaşır. Beləliklə, "üç ağaqlıqdakı bulaq başı" eposun sonuncu ara məkanıdır. Koroğlu ilə Hasan paşa burada üz-üzə gəlirlər. Koroğlu son qələbəsini çalır. Çənlibelin üç ağaqlığındakı bulaq başı yalnız ayrıca götürürmüş bir qol üçün deyil, həmçinin bütövlükdə eposun özünə aid olan konfliktin başa çatması məkanıdır. Bunu başqa faktlar da təsdiq edir. "Alı kişi" adlı birinci qolda Hasan paşanın günahı ucundan başlayan ziddiyyət məhz "Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi" qolunda öz həllini tapır:

"Koroğlu dedi:

– Hasan paşa, mənim atam Alı kişi səni kişi bilib bu

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

iki atı sənə bağışlamaq istədi. Bu yaxşılığın əvəzində sən bu atların üstündə onun iki gözünü çıxartdın. Odur ki, bu Çənlibelə gələndən mən əhd eləmişəm. İndi əhdim yerinə gəlib. Səni öldürməyəcəyəm. Amma nə qədər ki, ömrün var, Çənlibeldə qalıb bu iki ata mehtər olacaqsan" (2, s.326).

"Koroğlu" eposunda məkanın xarakteri üç mühüm məqamla təyin olunur: real məkan, ara məkan və ideal məkan. Real məkan paşaların hakim olduğu İstanbul, Ərzincan, Rum, Qars, Toqat və başqalarıdır. İdeal məkan isə heç vaxt dəyişmir. Bu, Çənlibeldir. Real məkanla ideal məkan arasında keçid xarakteri daşıyan bir ara məkan da mövcuddur ki, bu, konfliktin həlli məkanıdır.

FIZIKI GUCUN SEMANTIKASI

Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarının aparıcı xüsusiyyətlərindən biri də igidliyin və qəhrəmanlığın təntənəli şəkildə ifadəsidir. Qəhrəmanlıq dastanları yalnız xalqın təfəkkür tərzinin, düşüncə sisteminin və yaradıcılıq imkanlarının inikası deyil, həmçinin bundan daha artıq dərəcədə xalqın, etnosun fiziki gücünün nümayişidir. Həyatda görə bilmədiklərini, bəzən də görmək istədiklərini dastan, epos dili ilə nəql etmək keçmişi və gələcəyi bu gün ətrafında birləşdirmək deməkdir.

Epos üçün ümumi, yekdil olan bir cəhət var: qəhrəmanlıq dastanında güc qələbə deməkdir və güclü qəhrəman aparıcı obrazdır. Beləliklə, hər hansı bir eposda obrazların şərti sırası güclərin şərti sırasıdır. Mətnə heç bir obraz özündən güclünü ötürüb qabağa keçə bilmir, hətta onu istəsə belə bu, mümkün deyildir. Qəhrəmanın gücü eposun strukturunu müəyyənləşdirir və bədii mətn gücdən asılı olur. Hətta təhkiyə də buna tabedir.

Söhbət "Koroğlu" eposundan gedirsə, "Koroğlu"nun qəhrəmanlıq dastanı olduğunu sübuta çalışmaq, necə deyirlər, açıq qapını açmaq üçün itələmək kimi bir şeydir" (9, 163). O ki qaldı eposdakı fiziki gücün tətbiq sahələrinə onlar müxtəlif olduğu kimi, bu güclərin bir-biri ilə müqayisəsindən doğan nəticələr də müxtəlifdir. Həmin müxtəliflik eposdakı süjetə və məzmununa da təsir göstərir. Hər bir güc sahibi müəyyən çərçivədə çıxış edir: biri özünün layiq olduğu mövqeyi müəyyənləşdirir, digəri isə başqasına öz yerini göstərir.

Bu mənada bəzi məqamları xatırlamaq olar. Məsələn, Koroğlu haqqında belə söylənir: "Koroğlu atı cövlana gətirib qızmış şir kimi onların üstünə cumdu" (2, s.21).

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

Yaxud Alı kişi Koroğluya məsləhət verir ki, "özünü Dəli Həsəndən gözlə" (2, s. 17). Və yaxud başqa bir fakt: "Dəyirmançı qorxudan lap küncə qısılmaq istəyəndə paltarı ilişdi dəyirmanın çarxına, çarx az qalmışdı ki, dəyirmançını birtəhər eləsin ki, Koroğlu aman verməyib cəld onun qıçından tutdu, çəkdi bayıra" (2, s.149).

Dəmirçioğlunun fiziki gücü isə aşağıdakı detallarla dinləyiciyə çatdırılır: "Yavaşca dükandan çıxdı. Səssiz-səmirsiz onlara yaxınlaşdı. Koroğlunu bir tərəfə itələyib, atın dal ayaqlarının ikisini də yerdən götürdü. At ha çapaladı, ha partladı, ayaqlarını Dəmirçioğlunun əlindən qurtara bilmədi. Axırda yorulub dayandı" (2, s.48). Hətta buraya Koroğlunun nalları barmaqları arasında əzib bir tərəfə atmasına cavab olaraq Dəmirçioğlunun Koroğlunun verdiyi dəmir pulları əzib ona qaytarmasını da əlavə etsək, detallaşmanın təsiri ilə mətləbin daha da aydınlaşdığı sübut olunur.

Qəcər Alı barədə isə bunlar söylənir: "Qəcər Alı Toqatın lap arzuman pəhləvanlarından idi. Hələ indiyə kimi onun arxasını yerə vuran, qılıncının qabağında qalxan saxlayan olmamışdı" (2, s.141). "İstər Koroğluda, istərsə də "Koroğlu"nun digər qəhrəmanlarında (onların hər birində) az və ya çox dərəcədə ilahi güc var" (3, s. 133).

Amma daha maraqlı cəhət budur ki, eposun mətnində və eyni zamanda tam təbii formada güc sahiblərinin sırası da verilir. "Koroğlunun İstanbul səfəri" adlanan boyda evində gecələdiyi qarı ilə Koroğlu arasında səciyyəvi bir dialoq vardır:

"Koroğlu soruşdu:

– Yaxşı, ay ana, sənin fikrincə, mən kim ola bilərəm?

Arvad dedi:

– Ay bala, baxıram sənə... nə bilim, vallah... Deməyə

də utanıram... Sən elə deyəsən Rüstəm pəhləvansan axı.

Koroğlu gülüb dedi:

– Yox, ana, tapa bilmədin.

– Onda yəqin Ərəb Reyhansan.

Koroğlu dedi:

– Yox, yenə tapa bilmədin.

Arvad bir az fikrə gedib dedi:

– Onda Giziroğlu Mustafa bəy deyilsən ki?

– Yox, ana, o da deyiləm.

Arvad bir duruxdu. Sonra qonağına baxdı:

– Bala, onda, vallah, az qalırım... Ay bala, birdən sən o Koroğlu olarsan ha... Koroğlu gülüb dedi:

– Bax, indi tapmısan" (2, s.32-33).

Bu baxımdan aşağıdakı fikir tamamilə doğrudur: "Çənlibeldə epos qəhrəmanın başına toplaşan dəlilər nə qədər cəngavər, igid olsalar da, dastanda Koroğluya bərabər tutulan üç şəxsiyyət daha canlı səciyyələndirilir. Bunlar Dəli Həsən, Ərəb Reyhan və Giziroğlu Mustafa bəydir" (1, s.50). Qarı ilə Koroğlunun dialoquna gəldikdə isə orada qarı tərəfindən adları çəkilən obrazları güc baxımından sıralamaq son dərəcə maraqlıdır. Şübhəsiz, qarı tanımadığı, lakin adını eşitdiyi adamların gücünü yüksələn xətt üzrə (aşağıdan yuxarıya) sadalayır. Belə olduqda güclərin bölgüsü aşağıdakı kimidir:

1. Koroğlu

2. Giziroğlu Mustafa bəy

3. Ərəb Reyhan

4. Rüstəm pəhləvan.

Bu sıralanmada Rüstəm pəhləvan nisbətən aşağı güc hesab edilsə də, eposun mətnində onunla müqayisəyə tez-tez rast gəlmək olur. "Düratın itməyi" qolunda Balıca-dakı Qara xandan, onun əzazilliyindən söhbət açılır. Eyni

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

zamanda bəlli olur ki, Qara xan Dürat da daxil olmaqla Koroğlunun ilxısını ələ keçirir: "Qara xan üç gün idi ki, ilxını tutmuşdu. Amma bir dənə ilxıçı ilxını boynuna götürmürdü. Qara xan nə qədər döyürdü, söyürdü, qorxudursa, yenə də bir şey çıxmırdı. İlxiçilər, mehtərlər bilmişdilər ki, ilxi Koroğlunundu. Odu ki, bir adam yaxın düşmürdü.

Yenə də Qara xan ilxiçiləri, mehtərləri yığmışdı başına. Bir də baxdı ki, budu bir adam gəlir, ələ bil ki, Rüstəmi-Zaldı. Amma pal-paltarından ilxiçiyə oxşayır. Ürəyində sevindi ki, "bu çox yaxşı oldu. Ələ bunu götürərəm ilxiçiyə, tapşıraram ilxını buna"... Qərəz, o qədər gözlədi ki, Koroğlu gəlib çıxdı" (2, s.243-244).

Bu, Qara xan tərəfindən hələlik tanınmamış Koroğlunun Rüstəm pəhləvanla müqayisəsidir. Qara xan öz gücünü isə Rüstəm pəhləvanla deyil, tamamilə başqa bir müqabil tərəflə nəzərə çarpdırır. Belə ki, hələlik tanımadığı, amma gözlərinə ilxiçiyə kimi görünən Koroğluya üz tutub söyləyir: "Mən dedim mənə ilxiçiyə ol, demədim ki, Koroğlunu mənə üstümə çək gətir. Bir də sən nə çox Koroğlu, Koroğlu deyirsən? Koroğlu bir adsız-sansız gədən birisi, mən xan. Özüm də İran padşahının qohumu. Koroğlu gəlmiş mənə nə eləyəcək? Qoy lap gəlsin. Onu bir Koroğlu elərəm ki, biri də yanından çıxar" (2, s 245).

Beləliklə, Qara xanın nəzərində iki böyük güc var: Rüstəm pəhləvan və İran padşahı. İran padşahı isə Rüstəmi-Zaldan daha güclüdür. Ona görə də hələlik tanımadığı bir adamı (əslində isə Koroğlunu!) Rüstəmi-Zal səviyyəsində, özünü isə İran padşahının qohumu kimi görür.

Eposun mətnində söyləyici gənc yaşlarında olan Rövşəni də (gələcək Koroğlunu!) Rüstəm pəhləvanla bir

müstəvi üzərinə gətirir: "Rövşən Rüstəm kimi igid, yeni-yetmə cavan bir oğlan idi. On beş, on altı yaşı da ya ola, ya olmaya idi. Amma elə güclü, elə qüvvətli idi ki, ağacın budağından yapışsa, kökündən çıxarar, öküzün buynuzundan yapışsa, yerindən dik qaldırar" (2, s. 9).

Müqayisədə epos poetikası üçün səciyyəvi olan iki cəhət görünür. Birincisi, gələcək Koroğlu Rüstəm pəhləvanla tam eyniləşdirilmir. Başqa sözlə, söyləyicinin dediyi "amma elə güclü, elə qüvvətli idi ki" sözləri gələcək Koroğlunun Rüstəm pəhləvandan da üstün olduğunu nəzərə çarpdırır.

İkincisi, "Dədə Qorqud" eposundan gələn epik ənənə sindromu Koroğlunun gücü haqqında daha geniş təsəvvür yaradır. Belə ki, ağacın kökündən çıxarılması "Dədə Qorqud"dakı Qaraca Çobanı xataladır: "Qazan qeyrətə gəldi. Çobanı bir ağaca sara-sara möhkəm bağladı. Atlandı, yürüyü verdi. Çobana aydır: "Mərə çoban! Qarnın acıqmamışkən, gözün qararmamış ikən bu ağacı qopan gör! Yoxsa, səni bunda qurtlar-quşlar yeər", - dedi.

Qaraca Çoban zərb elədi, qaba ağacı yerilə-yurdilə qopardı, arqasına aldı, Qazanın ardına düşdi" (7, s46).

Yaxud "Koroğlu" eposu söyləyicisinin "öküzün buynuzundan yapışsa, yerindən dik qaldırar" münasibəti yə-nə də "Dədə Qorqud"dakı Dirsə xan oğlu Buğacın Bayındır xanın uca meydanında buğaya qalib gəlməsini yada salır: "Buğayla oğlan bir həmlə çəkişdilər. İki talusunun üstinə buğanın köpük turdı. Nə oğlan yenər, nə buğa yenər. Oğlan fikir elədi, aydır: "Bir tama dirək ururlar, ol tama dayaq olur. Bən bunun alınına niyə tayaq olurbənturubən" – dedi. Oğlan buğanın alınından yumruğun gə-dirdi, yolundan cavıldı. Buğa ayağ üstinə turamadı, düşdi; dəpəsinin üstinə yıqıldı. Oğlan bıcağını əl urdı. Buğanın

başını kəsdi" (7, s.36).

"Koroğlunun İstanbul səfəri" qolunda təzəcə tanış olduğumuz və Çənlibelə könüllü şəkildə gəlmək istəyən Bəlli Əhməd də Rüstəm pəhləvanla müqayisə olunur: "İstanbul kəndlərinin birində Bəlli Əhməd adında yeni-yetmə, cavan bir oğlan vardı. Bəlli Əhmədin bığ yerləri hələ təzəcə tərleyirdi. Amma gücdə, qüvvətdə Rüstəm pəhləvana bac verməzdi. Özü də çox gözü-könlü tox adamdı" (2, s.24).

Beləliklə, mətndə Bəlli Əhməd həm Rüstəm pəhləvanla müqayisə edilir, həm də ondan güclü ("Rüstəm pəhləvana bac verməzdi!") göstərilir. Yəni əsas məqsəd könüllü şəkildə Çənlibelə gedib Koroğlu dəlilərinə qoşulmaq istəyən Bəlli Əhmədin heç də zəif olmadığını nəzərə çarpdırmaqdır.

Həm Koroğlunun (Rövşən və Koroğlu variantlarında), həm də Bəlli Əhmədin Rüstəm pəhləvanla müqayisəsi və hər iki epos qəhrəmanının Rüstəm pəhləvandan üstün göstərilməsi xalq düşüncəsinin, epos təfəkkürünün əsl məzmunu və mahiyyətidir. Qarı obrazı sıralamada Rüstəm pəhləvana axırncı yeri verir, söyləyici isə qəhrəmanları tamamilə təbii olaraq ondan üstün hesab edir. Epos mətni kamildir.

Eposun "Durna teli" qolunda Bağdada səfər edən Eyvaz, Dəmirçioğlu və Bəlli Əhməd Aslan paşanın adamları tərəfindən əsir götürürlər. Xoca Əzizin gətirdiyi bu acı xəbər bütün dəliləri məyus edir və Koroğlu onları azad etmək üçün yola düşür. Bağdada yaxınlaşanda bir qoca biçinçi ilə rastlaşır. Qarıdan fərqli olaraq qoca biçinçi müəyyən bir mövqeyə malikdir və Koroğluya rəğbətini gizlətmir. Amma daha maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, haqqında eşidib üzünü görmədiyi igidləri xatırlayır: "Qo-

ca Muradbəyli sözünü eşidəndə bir fikrə cumdu. Dedi:

– Yaxşı, deyirsən ki, Muradbəyli tərəfindənsən. De görüm, Koroğlunu tanıyırsan, ya yox?

Koroğlu gördü qocada söz var. Dedi:

– Tanıyıram. Niyə tanımıram!

Qoca dedi:

– İndi ki tanıyırsan, mənə de görüm Koroğluya dost adamsan, ya düşmən?

Koroğlu dedi:

– Dost olarıq. Nə var ki? Bu şeyləri məndən niyə soruşursan?

Qoca dedi:

– Bala, düzdü, mən nə Rüstəmi-Zal olmuşam, nə Giziroğlu Mustafa bəy deyiləm, nə də Koroğluya tay olan deyiləm. Amma cavanlığında mən də özümə görə bir kişi olmuşam" (2, s.124).

Qoca biçinçi də eynən qarı kimi adını çəkdiyi igidlərin gücünü yüksələn xətt üzrə sadalayır. Onun təqdimində isə güclərin sırası aşağıdakı kimi olur:

1. Koroğlu

2. Giziroğlu Mustafa bəy

3. ...

4. Rüstəmi-Zal

Qoca biçinçinin siyahısında Ərəb Reyhanın adı yoxdur. Bu, şübhəsiz, qoca biçinçinin Koroğlu ilə üzbəüz dayandığı anda xüsusi şəkildə və çox çevik bir formada düşünülmüş məqamdır. Ona görə ki, Ərəb Reyhan Koroğlunun düşmənidir. Beləliklə, qoca biçinçi qarı ilə müqayisədə tam ayıq və sayıq bir adamdır.

Ərəb Reyhanla bağlı və bundan daha əhəmiyyətli olan başqa bir məntiq də var. Belə ki, bu obraza ilk dəfə "Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi" qolunda rast gəlirik və

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

oradan bəlli olur ki, "Ərəb Reyhan türkmən bəylərindəndir" (2, s.106). O, Koroğlunun Eyvazı atası Qəssab Alının razılığı ilə Çənlibelə aparması xəbərini eşidəndə xeyli dərəcədə təəssüflənir və sarsılır. Çünki Ərəb Reyhan Eyvazı öz dəstəsinə qatmaq arzusunda idi:

"Ərəb Reyhan qışqırdı:

– Necə Koroğlu idi, necə yəni Eyvazı apardı? Sən nə danışırsan? Başına at-zad təpməyib ki? Niyə verdin? Qəssab Alı dedi:

– Necə verməyəydin? Əgər mənim Koroğluya gücüm çatsaydı, qəssab niyə olurdum? Mən də olardım sənə kimi pəhləvan da. Sənə gücün çatmayanda mənim gücüm necə çatsın?" (2, s.106).

Qəssab Alının məqsədli və düşünülmüş şəkildə dediyi həmin sözlərdə Koroğlunun fiziki gücü ilə Ərəb Reyhanın fiziki gücü qarşılaşdırılır. Elə Qəssab Alının bu atmasıcasından da qəzəblənən Ərəb Reyhan öz gücünü əyani şəkildə göstərmək üçün Koroğlunun arxasınca gedir. Eyni zamanda məndən bəlli olur ki, "Koroğlu Ərəb Reyhanı tanıyırdı. Üz-üzə gəlməmişsə də, ondan çox eşitmişdi. Bilirdi ki, güclü, qüvvətli, igid bir adamdır" (2, s. 107).

Ərəb Reyhan kəsə yolla gedib Koroğlunun qarşısını kəsir və onlar üz-üzə gəlirlər: "Ərəb Reyhan atını cövləyə gətirib Koroğlunun üstünə sürdü. Dava başlandı. Yetmiş yeddi fəndin hamısını işlətdilər. Amma heç biri o birinə döy gələ bilmədi. Nə qılıncdan kar aşmadı, nə nizədən iş çıxmadı, nə əmuddan murad hasil olmadı. Axırda Koroğlu qəzəblənib atdan düşdü. Paltarın ətəklərini belinə sancdı. Qollarını çırmadı, meydanda gərdiş eləməyə başladı. Ərəb Reyhan da atdan düşdü. Küştü başlandı. Gah onun dizləri meydanı kotan kimi sökürdü, gah bunun dizləri. Koroğlu gördü yox, Ərəb Reyhan da ba-

laca canavar deyil. Axırda qəzəblənib elə bir dəli nəre çəkdi ki, dağ-daş səsə gəldi. Ərəb Reyhanın adamları hamısı qırğı görmüş cüce kimi qaçıb dağıldılar. Koroğlu onu başına qaldırıb yerə vurdu. Sinəsinə çöküb xəncəri boğazına dayadı. Ərəb Reyhan bir dəfə də olsun nə dindi, nə səsini çıxartdı, nə də aman istədi. Koroğlu ayağa durub xəncəri yerinə qoydu" (2, s.112).

Beləliklə, "usta bir savaşı" (8, s.59) olan Koroğlu həmişə ağlamayan, yalvarmayan düşməni bağışlamaq ənənəsinə (xatırla: Qazan xan!) sadıq qalaraq "səni igidliyinə görə bağışlayıram" (2, s.112) deyib Ərəb Reyhanı azad edir. Eyni zamanda həm Koroğluda, həm də Ərəb Reyhanda belə bir inam var ki, onlar yenidən üz-üzə gəlib yenidən qarşılaşacaqlar.

Ərəb Reyhan haqqında ikinci dəfə "Həmzənin Qıratı aparması" qolunda danışılır. Burada Hasan paşa Koroğlunu tutmaq barədə məşvərət-məsləhət məclisi keçirərkən Ərəb Reyhandan Hasan paşaya məktub gəlir. Məktubda yazılmışdı: "Hasan paşa, eşitmişəm Koroğlunun üstünə qoşun çəkirsən. Bil və agah ol! Koroğlu mənim düşmənimdi. Əgər razı olsan mən də onun üstünə gedərəm" (2, s.141). Hətta burada bəlli olur ki, Hasan paşa Ərəb Reyhanı "zor adam" (2, s.141) kimi tanıyır.

Ərəb Reyhan üçüncü dəfə "Koroğlunun Qars səfəri" qolunda görünür. Koroğlu aşiq paltarını geyib Ərəb Reyhandan xəbər bilmək üçün Qarsa yola düşür. Yolda isə Qars paşasının qızı Hürü xanımın Çənlibelə göndərdiyi qasidlə qarşılaşır. Hürü xanım xəbər göndərərək ki, Ərəb Reyhan Çənlibelə hücum hazırlayır və Çənlibeli alan kimi paşanın vədi ilə Hürü xanımı ona verəcəklər.

Koroğlu Qarsa gəlir. Bundan xəbər tutan paşa və Ərəb Reyhan onu təqib edirlər. Koroğlunun üzərinə hü-

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

cum başlayanda o, fürsət tapıb minarəyə qalxır. Elə bu məqamda Nigar xanımın təklifi ilə Qarsa gələn Eyvaz minarənin altındaca Ərəb Reyhanla haqq-hesab çəkmək istəyir. Bu, epos məntiqinə uyğundur, yəni Eyvaz onu öz dəstəsinə qoşmaq istəyən Ərəb Reyhanla üz-üzə dayanmışdır:

"Qərəz, Ərəb Reyhanla Eyvaz başladılar davaya. Şəşpərdən, güzrdən murad hasil olmadı, əl elədilər qılınca. Qılınclar sındı, töküldü, əl elədilər nizəyə, nizədən də kar çıxmıyanda atdan düşüb başladılar küştüyə. İlan kimi sarmaşdılar bir-birinə. Kotan kimi başladılar meydanın torpağını sökməyə. Eyvaz cavan, bərkə-boşa düşməmiş adam, Ərəb Reyhan min ilin pəhləvanı. Day, o, necə deyərlər, pəhləvanlıq elminin bir dəlmə-deşişi yox idi ki, Ərəb Reyhan oraya baş vurmamış ola. Neçə-neçə adlı pəhləvanlar basmışdı. O, necə deyərlər, ad çıxarmışdı. Girələyib Eyvazın çiyin damarlarını saldı cənginə..." (2, s.286). Sonra isə "Eyvaza qüvvət gəldi. Bir güc verib Ərəb Reyhanın əlindən qurtardı... Elə birinci həmlədə Ərəb Reyhanı vurub sərđi yerə. Day aman vermədi, düşdü üstünə. Bu dəfə də Eyvaz Ərəb Reyhanın çiyin damarını keçirtđi barmaqlarına..." (2, s.287) Daha sonra isə "Bayaq ha xəncəri çəkib, başı leşdən elədi, leşi başdan" (2, s.288).

Beləliklə, epos məntiqi özünü tam doğrultdu və üç məqam qabarıq göründü:

Birincisi, Koroğlu ehtiyatda qalan güc hesab edilir, daha çətin məqam üçün qorunub saxlanılır.

İkincisi, Ərəb Reyhanla Koroğlu deyil, vaxtilə Ərəb Reyhanın öz dəstəsinə götürmək istədiyi Eyvaz qarşılaşır.

Üçüncüsü, qarıdan fərqli olaraq qoca biçincinin boş qoyduğı və heç bir ad çəkmədiyi üçüncü yeri Ərəb Reyhana qalib gələn Eyvaz tutur:

1. Koroğlu
2. Giziroğlu Mustafabəy
3. Eyvaz
4. Rüstəmi-Zal

Hər iki qocanın (qarının və biçinçinin!) sıralamasında Koroğluya ən yaxın yerdə - ikinci pillədə Giziroğlu Mustafa bəy durar. Bu isə bir tərəfdən Giziroğlu Mustafa bəyin mənən yüksəkliyi-mərdliyi ilə, digər tərəfdən də həqiqi bir fiziki gücə malik olması ilə şərtlənir.

"Durna teli" qolunda Aslan paşanın Eyvazı, Dəmirçioğlunu və Bəlli Əhmədi əsir götürməsi bütün dəliləri təşvişə salır və Koroğlu atlanıb Bağdada yola düşür. O, öz dəliləri ilə meydana girəndə görür ki, əsir düşən dəlilələrin üçü də dar ayağında dayanıblar. Bu vaxt məlum olur ki, Giziroğlu Mustafa bəy dəliləri azad etmək üçün könülü şəkildə oraya gəlmişdi.

Eposda belə söylənir: "Giziroğlu Mustafa bəy çoxdan idi ki, Koroğlu ilə qabaqlaşmaq, onunla ayırd eləmək istəyirdi. İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz deyiblər. Odu ki, Giziroğlu da deyirdi: " Ya gərək Koroğlunun adı deyilə, ya mənim". Koroğlu da Giziroğlu Mustafabəydən çox eşitmişdi. Üzünü görməmişdisə də, gücünə, qüvvətinə bələd idi" (2, s. 129).

Koroğlu və Giziroğlu Mustafabəyin bir-birlərinə qarşı olmalarına baxmayaraq, Giziroğlu Mustafabəyin mərdlik göstərərək Koroğlunun əsir düşmüş dəlilərini azad etmək istəyi onun tərəfindən həyata keçirilə bilmir, çünki Giziroğlu Mustafa bəyin köməyinə ehtiyac qalmır. Əsir dəliləri Koroğlu və dəstəsi azad edir. Lakin Koroğlu Çənlibelə yola düşəndə Giziroğlu Mustəfə bəy yolda onunla qarşılaşır: " Koroğlu dönüb baxanda gördü Giziroğlu Mustafə bəy öz Alapaça atının üstündə budu, elə

————— *Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”*

gəlir, elə gəlir ki, tozu dumana qatıb, dumanı toza. Qırat Alapaçanın səsini eşitcək dayandı. Koroğlu nə qədər elədisə, at yerindən tərpənmədi. Koroğlu qanrılıb geriyyə baxdı ki, görsün Giziroğlu uzaqdadı, yaxında, bir də onu gördü ki, təpəsinə bir əmud gəldi, yumbalanıb çaya düşdü. Giziroğlu əlindəki əmudu yerə atıb qılıncını çəkdi ki, düşüb onun başını kəssin, Koroğlu cəld sudan çıxıb onun öz əmudunu götürdü, Giziroğlunun təpəsinə elə bir əmud vurdu ki, bu dəfə də Giziroğlu dığırlandıb çaya düşdü. Cəld qalxıb sudan çıxmaq istəyəndə Koroğlu əlini uzadıb yapışdı onun əlindən, çəkib çıxartdı bayıra" (2, s.134).

Onlar davanı dayandırdılar. Deməli, güclər bərabər görünür. Çünki birinci dəfə Giziroğlu Mustafa bəyin zərbindən Koroğlu çaya düşür, ikinci dəfə isə Koroğlunun zərbindən Mustafa bəy çaya yıxılır. Amma sonda Koroğlunun əl uzadıb onu çıxartması və Mustafa bəyə həyan durması Koroğlunu daha da yüksəldir – birinci pilləyə çıxarır. Bunu Giziroğlu Mustafa bəy özü belə etiraf edir: "Mən istəyirdim biləm, görəm sən güclü olarsan, ya mən? Onu da ki, gördüm. Day bundan sonra bizim vuruşmagımız axmaqlıqdı. Əl ver, dost olaq!"(2, s.131)

Dəryadan (sudan!) sıyrılıb çıxan atlara, ildırım parçasından (oddan!) hazırlanmış qılınca və Qoşabulaq suyu ilə cilalanan dəli bir nərəyə sahib olan Koroğlu öz birinciliyini tamamilə qoruyub saxlayır. "Koroğlu"dakı fiziki gücün semantikasını epos poetikasının strukturunu tənzimləyir və tam şəkildə özündə ehtiva edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İsrail. Koroğlu. - Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XIII cild. Bakı, Səda, 2002, s.

10-72.

2. Azərbaycan dastanları, IV cild - Koroğlu. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2005.

3. Cəfərov Nizami. Türk dünyası: xaos və kosmos. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998.

4. Əliyev Kamran. "Dəli Domrul" boyu dastanın strukturunda təsadüfdür, yoxsa zərurət. – "Dədə Qorqud" məqalələr toplusu, Bakı, 2002, № 15, s. 14-25.

5. Həkimov Mürsəl. Aşıq sənətinin poetikası. Bakı, Səda, 2004.

6. Kazımoğlu Muxtar. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı, Elm, 2005.

7. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988.

8. Uzun Ənvər. Koroğlu. Trabzon, 1997.

9. Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972.

MÜNDƏRİCAT

«DƏDƏ QORQUD»

Etnopoetika məsələləri.....	3
«Dəli Domrul» boyu: təsadüf, yoxsa zərurət?.....	19
Çoban oğlu Təpəgöz.....	36
Bayındır xanın nəvəsi Uruz.....	50
Dirsə xan oğlu Buğac.....	62
Oğuz elinin xanımları.....	71
Beyrəyin qanlı köynəyi.....	85

«KOROĞLU»

Koroğlu – dəlilərin dəlisi.....	99
«Koroğlu» eposunda dəli aşığı.....	118
Bədii məkanın xarakteri.....	131
Fiziki gücün semantikasını.....	149

Kamran Əliyev.
Eposun poetikası:
“Dədə Qorqud” və “Koroğlu”,
Bakı, “Elm və təhsil”, 2011.

Nəşriyyatın direktoru: *Nadir Məmmədli*
Kompüterdə yığdı: *Ruhəngiz Əfəndiyeva*
Kompüter
tərtibatçısı: *Ramin Abdullayev*

Kağız formatı: 84/108 32/1
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 162 s.
Tirajı: 500
Qiyməti müqavilə ilə.

Zəfər Cəfərovun tərtibatçılığı ilə nəşr edilmişdir.
Zəfər Cəfərovun tərtibatçılığı ilə nəşr edilmişdir.
Zəfər Cəfərovun tərtibatçılığı ilə nəşr edilmişdir.